

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI Z.M.BOBUR NOMIDAGI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI
“MUSIQIY TA‘LIM” TA‘LIM YO‘NALISHI
4- KURS TALABASI TURSUNALIEVA MUXLISANING**

**5111100 - MUSIQA TA'LIMI YO`NALISHI BO`YICHA
BAKALAVR DARAJASINI Olish uchun**

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

**Mavzu: «UMUMTA‘LIM MAKTABLARIDA XOR
TO‘GARAKLARINI TASHKIL ETISH»**

Ilmiy rahbar:	Z.Xodjaeva
Taqrizchi:	A.A. Nabiev

Andijon – 2015

UMUMTALIM MAKTABLARIDA XOR JAMOALARINI TASHKIL ETISH

Reja

Kirish

I bob. BOLALAR VOKAL–XOR JAMOASINI TASHKIL ETISH

1.1. UMUMTALIM MAKTABLARIDA XOR JAMOASINING MAQSAD
VA VAZIFALARI

1.2. XOR DASTURLARINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

II. BOB. KICHIK YOSHDAGI BOLALAR XORI BILAN ISHLASH METODIKASI

2.1. KICHKINTOYLAR XORI

2.2. O‘RTA YOSHDAGI BOLALAR XOR JAMOASI

2.3. UMUMTALIM MAKTABLARI XOR JAMOALARIGA QO‘SHIQ
O‘RGATISH USLUBLARI

XULOSA

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

ILOVALAR

KIRISH.

O'zbek milliy musiqa madaniyatining tarkibiy qismi bo'lmish qo'shiqchilik san'ati uzoq o'tmishdan va asrlar qaridan rivojlanib kelmoqda. Yakka va ko'pchilik bo'lib qo'shiq aytish, deyarli hamma xalqlarning butun turmush hayoti bilan qadim zamonlardan buyon bog'liq bo'lib kelgan. Ma'lumki, an'anaviy marosim xalq qo'shiqlari u yoki bu marosim munosabati bilan xalq tomonidan to'qilgan qo'shiqlar jamoa bo'lib ijro etilgan va ular hozirgi davrgacha bizga yetib kelgan.

Zotan xalqimiz bugungi hayotida ham qo'shiqchilik san'ati alohida o'rin tutadi. Uning sadolari radio va televidenie, teatr va konsert zallarida, maktab va o'yingohlarda yangraydi. Mamlakatimizda qo'shiqsiz biron-bir tadbir yoki bayramlarning o'tkazilishini tasavvur etish qiyin.

Qo'shiq bilan hayotimizdagi barcha voqealar ham chambarchas bog'liqdir. U insonlarning ichki dunyosini boyitadi va hayotini go'zallik sari chorlaydi.

Shu bois, Prezident Islom Karimovning 1996 yil 27 avgustida «O'zbekiston - Vatanim manim» qo'shiq bayrami haqida farmoni chiqdi. Bu farmonga binoan, 18 noyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi an'anaviy qo'shiq bayrami o'tkazish haqida qaror qabul qildi. Qarorda ta'kidlanadiki: «. . .Mehnatkash xalqimizni ulug'lovchi, insonlar qalbida muqaddas Vatan tuprog'i, mustaqillikni ko'z qorachig'iday asrab-avaylash tuyg'ularini tarbiyalovchi yuksak badiiy saviyadagi musiqa asarlari qo'shiqlar bayrami sifatida o'tkazilishi lozim. . .»(Ma'rifat, 28 avgust 1996 yil.)

Barkamol avlodni kamol toptirish, milliy mafkurani shakllantirish, yosh xonanda va sozandalarni boy madaniy merosimiz, asrlar davomidagi an'analarimiz va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, Vatanga muhabbat, istiqlool g'oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalash yosh iste'dodli xonandalarni kashf etish, ustoz hofizlarning betakror ijrochilik uslubini ular misolida yanada rivojlantirish maqsadini ko'zlovchi O'zbekiston xalq artistlari Xoji Abdulaziz Abdurasulov, Komiljon Otaniyozov, shuningdek O'zbekiston xalq hofizi Ma'murjon Uzoqov,

Joʻraxon Sultonov nomlaridagi respublika xonandalar tanlovi eʼlon qilindi. Bularning hammasi oʻzbek musiqa madaniyatining rivoj topishiga qaratilgan.

2010 yil “Barkamol avlod yili” deb eʼlon qilinishi har tamonlama barkamol va yetuk avlod tarbiyasi mamlakat taraqqiyotini, el-yurt kelajagini taʼminlashda muhim omildir. Barkamol, oqil, bilimli yoshlarni tarbiyalab voyaga yetkazish, milliy va umumbashariy qadriyatlarni shakllantirishda musiqa sanʼatidan foydalanish biz-ustozlarning zimmasida. Shuning uchun ham oʻtmishda Oʻrta Osiyo xalqlari, jumladan, oʻzbek xalqi professional xor sanʼatiga ega boʻlmasada, qadimdan beri jamoa boʻlib bir ovozli qoʻshiq aytish anʼanalariga egadir. Turli diniy marosimlarda, masalan, bolalarning Ramazon oyida yigʻilishib qoʻshiq aytishi yoki kattalarning zikr, marsiya qoʻshiqlarini aytishi ham jamoa ijrosining bir turidir. Shuningdek, anʼanaviy “Navroʻz” va “Lola sayli” bayramlarida yigit va qizlar jamoa boʻlib qoʻshiq aytishgan, oʻyin kulgi qilishgan.

Koʻhna zamonlardan beri toʻy-marosimlarda ijro etiladigan yor-yorlar, yallalar, laparlar jamoa boʻlib ijro etilgan. Ushbu anʼanaviy marosim qoʻshiqlari erkaklar va ayollar tomonidan unison, yaʼni bir ovozli ijro etilgan. Oʻzbek xalqining ana shunday anʼanaviy folklor qoʻshiqlari va ularning azaldan jamoa boʻlib ijro etilishi kelgusida oʻzbek xalqi orasida xor havaskorligining, qolaversa, xor sanʼatining rivojlanishiga zamin boʻldi.

Koʻp ovozli xor sanʼati respublikamizga XX asrning 20-30 yillaridan boshlab kirib kela boshlagan. Xor sanʼati dastlab musiqali dramalar va komediyalar hamda operalarga moslab qayta ishlangan holda qoʻllanilgan. Masalan: Tolibjon Sodiqovning “Layli va Majnun”, S.Vasilenko va M.Ashrafiyning “Boʻron”, “Dilorom” operalari shular jumlasidandir. Bular oʻzbek koʻp ovozli xor ijrochiligining rivojiga katta hissa qoʻshgan.

Oʻzbekistonning mustaqillikka erishishi tufayli buyuk ajdodlarimizning boy tarixiy qadriyatlari, ming yilliklarni qamragan betakror va jozibali madaniyatimizga asoslangan maʼnaviy merosimiz tiklandi.

Jamiyatimiz taraqqiyotini yuksaltirishning iqtisodiy va siyosiy omillari singari oʻta zarur boʻlgan yana bir muhim asos borki, usiz mustaqillikni

mustahkamlash, ko‘zlangan ozod va obod Vatan erkin va farovon jamiyat qurishga erishish mumkin emas.

Ya’ni musiaqillik iqtisodiy va siyosiy islohotlar bilan bir qatorda odamlar ongi va dunyoqarashida, odob-ahloqi, iymon e’tiqodi, bilim sa’viyasi va ruhiyatida, madaniyati va ma’naviyatida tub asosli o‘zgarishlar bo‘lishini taqozo etdi.

“Inson shaxsini, uning yuksak va ma’naviy fazilatlarini kamol toptirish, milliy istiqlol mafkurasini shakllantirish, yosh avlodniboy madaniy merosimiz hamda tarixiy qadriyatlarimizga hurmat e’tibor, mustaqil Vatanimizga mehr – muhabbat ruhida tarbiyalash talablari oldimizga muhim vazifalar qo‘ymoqda” – deb ta’kidlaydi Prezidentimiz I.A.Karimov. Bu haqda so‘z yuritilganda milliy musiqa madaniyati ham e’tiborga olinadi, albatta. Chunki, milliy musiqa madaniyatimiz yosh avlod madaniyatini shakllantirish va yuksaltirishda katta ijtimoiy – tarbiyaviy, badiiy – estetik ahamiyat kasb etuvchi, dolzarb amaliy muammolar o‘zaro uyg‘unlashgan muhim sohadir.

Yosh avlodning ham mumtoz, ham zamonaviy milliy musiqa madaniyatining eng yaxshi namunalaridan bahra olishi uchun ularni darsdan tashqari ishlarga ham jalb etish maqsadga muvofiqdir. Milliy va jahon madaniyatining eng yaxshi namunalarini targ‘ib qilish va ommalashtirish esa yosh avlodni ma’naviy tarbiyalashning asosi bo‘lmog‘i kerak.

Xalqimizning bugungi hayotida qo‘shiqchilik san’ati alohida o‘rin tutadi. Uning sadolari radio va televidenie, teatr va kontsert zallarida, maktab va o‘yingohlarda yangraydi. Mamlakatimizda qo‘shiqsiz biron-bir tadbir yoki bayramlarning o‘tkazilishini tasavvur etish qiyin.

Qo‘shiq bilan hayotimizdagi barcha voqealar ham chambarchas bog‘liqdir. U insonlarning ichki dunyosini boyitadi va hayotini go‘zallik sari chorlaydi.

Shu bois, Prezident Islom Karimovning 1996 yil 27 avgustida «O‘zbekiston - Vatanim manim» qo‘shiq bayrami haqida farmoni chiqdi, 2010 yil “Barkamol avlod yili” deb e’lon qilinishi esa har tamonlama barkamol va yetuk avlod tarbiyasi mamlakat taraqqiyotini, el-yurt kelajagini ta’minlashda muhim omildir.

Barkamol, oqil, bilimli yoshlarni tarbiyalab voyaga yetkazish, milliy va umumbashariy qadriyatlarni shakllantirishda musiqa san'atidan foydalanish biz-ustozlarning zimmasida. Shuning uchun ham o'tmishda O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi professional xor san'atiga ega bo'lmasada, qadimdan beri jamoa bo'lib bir ovozli qo'shiq aytish an'alariga egadir. Ko'hna zamonlardan beri to'y-marosimlarda ijro etiladigan yor-yorlar, yallalar, laparlar jamoa bo'lib ijro etilgan. Ushbu an'anaviy marosim qo'shiqlari erkaklar va ayollar tomonidan unison, ya'ni bir ovozli ijro etilgan. O'zbek xalqining ana shunday an'anaviy folklor qo'shiqlari va ularning azaldan jamoa bo'lib ijro etilishi kelgusida o'zbek xalqi orasida xor havaskorligining, qolaversa, xor san'atining rivojlanishiga zamin bo'ldi.

Ko'p ovozli xor san'atining jadal rivojlanishi 50-60 yillarga to'g'ri keladi. 1952 yili O'zbekiston Davlat Filarmoniyasi qoshida tashkil etilgan O'zbekiston Davlat Xor kapellasi respublikamizda xor ijrochiligining o'sishiga keng yo'l ochib berdi.

O'zbekistonda milliy professional xor san'ati yuzaga kelishida 1961 yili respublika televidenie va radiosida qoshida tashkil qilingan B.Umidjonov rahbarligidagi xor jamoasi muhim hissa qo'shdi. O'zbekiston xalq artisti, kompozitor B.Umidjonov xor jamoasining rahbarigina bo'lib qolmay, ayni paytda uning ijodiy boyligini orttirishda O'rta Osiyo xalqlarining 70 dan ortiq original va qayta ishlagan qo'shiqlari bilan ulkan hissa qo'shgan hamdir. Bu jamoa xor san'atini targ'ib qilgani sababli "O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan xor jamoasi" nomiga sazovor bo'ldi.

Keyingi yillar davomida respublikamizda bolalar xori ham keng rivojlandi. Har yili o'tkazilgan an'anaviy "San'at bayrami" ko'rik tanlovi musiqa va umumta'lim maktablarining ko'pdan-ko'p xor jamoalarini jalb qildi.

O'zbekistonda yetakchi bolalar xor jamoalaridan biri O'zbekiston xalq artisti Shermat Yormatov rahbarligidagi O'zbekiston televidenie va radiosining "Bulbulcha" milliy bolalar xoridir. Bu xor jamoasi Moskva, Ozarbayjon, Turkiya,

Finlandiya va boshqa bir qator xorijiy davlatlarda o'z ijrochilik mahoratini muvaffaqiyat bilan namoyish qilgan.

Bolalar va kattalar qo'shiq aytishni, konsertlarda chiqishni havas qilishadi, o'z qobiliyatlarini xalq hukmiga havola etishni xohlashadi. Musiqa yosh avlodni fikrini uyg'otish, estetik tuyg'ularni tarbiyalash, ularni go'zallik dunyosiga olib kirishda yordam beradi. Xorda ashula aytish bolalarga ommaviy musiqiy ta'lim berish uchun jiddiy asos bo'la oladi.

Bizning ozod va obod diyorimizda har bir bola, u keyinchalik qaysi kasbni tanlashidan qat'iy nazar, musiqa san'atini o'rganishi va undan atroflicha boxabar bo'lishi zarur. Musiqa ohanglari hayotimizni nafaqat bezaydi, ayni paytda unga bayramona kayfiyat baxsh etadi. Shunday musiqa asarlari ham borki, hayotni yanada tantanavor, xushchanlikka, go'zallashtirishga, boyitishga va yaxshilashga xizmat qiladi.

Shuning uchun yuqoridagi fikr va mulohazalarni inobatga olgan holda ushbu bitiruv malakaviy ish mavzusini "Umumta'lim maktablarida xor jamoalarini tashkil etish va ularning ishi" deb oldim.

Tadqiqot maqsadi:	Umumtalim maktablarida xor jamoalarini tashkil etishni o'rganish
Tadqiqot ob'ekti:	Bolalar xor jamoasi..
Tadqiqot predmeti:	Bolalar vokal–xor jamoasini tashkil etishni shakllantirish
Tadqiqot vazifalari:	1. Umumtalim maktablarida xor jamoasining maqsad va vazifalarini belgilab olish. 2. Xor dasturlarini shakllantirish usullarini o'rganish 3. Bolalar ovozining yoshiga xos xususiyatlarini o'rganish. 4. Umumtalim maktablari xor jamoalariga qo'shiq o'rgatish uslublarini tahlil qilish
Tadqiqot metodlari:	1. (Taxlil va sintez) 2. Maxsus adabiyotlar va manbalarni o'rganish. (D.A.Karimova D.Q.Qodirov, S.Karimov “Musiqqa to'garagini tashkil etish”, B. B. Asafeyev. Xor san'ati haqida. (rus tili), L., 1980y. G.A.Struve «Школьный хор» Л. Шамина «Работа с самодеятельным хоровым коллективом», «Музыка», «Развитие детского голоса», «Детский голос»). pedagogik texnologiyalar, musiqiy pedagogik mahorat asoslari, musiqqa o'qitish metodikasi, ilmiy maqolalar) 3. Ma'lumotlarni umumlashtirish, taqqoslash. 4. Pedagogik kuzatishlar.

Analiz va sintez uslubidan ilmiy materialni tanlash, o'rganish, tadqiqot mavzusiga doir fikr va g'oyalarni ajratish, tadqiqot xulosalarini chiqarishda foydalaniladi.

Xor, xor tashkil etish, pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha adabiyot va manbalarni o'rganish orqali bolalar ovozini o'rganishni qo'shiq kuylashni o'rgatish uslublari bilan tanishish va uni rivojlanishi jarayonini

ilmiy jihatdan asosli tarzda taxlil qilish mumkin. Tadqiqot mavzusiga doir asosiy ilmiy materiallar, g'oya va fikrlar mazmuni umumta'lim maktablarida xor to'garagini tashkil qilishga oid maxsus adabiyotlarda o'z aksini topgan.

Umumlashtirish va taqqoslash uslubi yordamida xar bir o'rganilayotgan muammo yuzasidan xulosalar chiqariladi.

Pedagogik kuzatish uslubi vositasida musiqiy ta'lim jarayoni xususiyatlari o'rganiladi.

Bitiruv malakaviy ishimning dolzarbligi:

Yosh avlodni har tomonlama yetuk, bilimli, yuksak ma'naviyatli, barkamol, vatanparvar shaxslar bo'lib yetishini ta'minlash yo'lida amalga oshirilayotgan ulkan bunyodkorlik ishlarining eng asosiy bugini sifatida pedagog xodimlarning yuqori ilmiy, metodik bilimlarga hamda amaliy ishlash bo'yicha yuksak maxoratga ega bo'lishlarini ta'minlash yuzasidan zarur chora – tadbirlarni amalga oshirish hisoblanadi.

Bu masalada davlatimiz mustaqilligining dastlabki yillaridan boshlab jiddiy e'tibor berib kelinmokda. Hozirda har bir maktabda ta'lim – tarbiya samaradorligini oshirish jiddiy vazifa bo'lib turibdi. Buning uchun har bir o'qituvchi o'z fanini o'qitishning eng samarali zamonaviy pedagogik texnologiyalarini puxta bilishi va bu soxadagi Yangiliklarni o'zluksiz o'rganib borish orqali o'z kasbiy maxoratini muntazam oshirib borishi talab qilinadi. Ta'lim – tarbiya jarayoni sifati va samaradorligini oshirish kelgusi taraqqiyotimizning asosi ekanligi ma'lum.

Bu xaqda Prezidentimiz quyidagi so'zlari ibratlidir. «Shuni unutmasligimiz kerakki, kelajagimiz poydevori bilim dargohlarida yaratiladi, boshqacha aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo'lishi farzandlarimizning bugun qanday ta'lim va tarbiya olishiga bogliq». Buning uchun har qaysi ota-ona, ustoz va murabbiy har bir bola timsolida avvalo shaxsni ko'rishi zarur, ana shu oddiy talabdan kelib chiqqan holda, farzandlarimizni mustaqil va keng fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan, ongli yashaydigan komil insonlar etib voyaga yetkazish ta'lim – tarbiya soxasining

asosiy maqsadi va vazifasi bo'lishi lozim, deb qabul qilishimiz kerak. Bu esa ta'lim va tarbiya ishini uygun holda olib borishni talab etadi.

Bola maktabda qanday bilimga ega bo'lishi lozim. Ularning tarbiyasi qanday bo'lishi kerak. Shu masalaga javob topish bu savolga javob berish uchun maktabda nafaqat musiqa madaniyati fanini balki hamma fanlarni innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda qiziqarli, tushunarli qilib o'qitishni dolzarb muammolari yuzasidan tadqiqotlar olib borilmoqda. Men ham o'zimning bitiruv malakaviy ishimda umumta'lim maktablarida xor tashkil qilish borasidagi mavzusimga doir fikr va g'oyalarni o'rganib, tadqiqot olib borishga harakat qildim va xulosalarini chiqarib o'rgangan bilimlarim bilan o'rtoqlashmoqchiman Bitiruv malakaviy ishimda bir qancha nazariy va amaliy yo'l-yo'riqlari berilgan bo'lib, unda berilgan ma'lumotlar umumta'lim maktablarida xor to'garaglarini tashkil qilmoqchi bo'lgan musiqa madaniyati o'qituvchilari uchun bir qator qulayliklar yaratadi. Unda berilgan xar bir topshiriq, mashqlar va tavsiyalar, xor to'garagini tashkil qilishda o'qituvchi uchun har tomonlama ko'makchi bo'lib xisoblanishini istardim.

I- BOB. BOLALAR VOKAL–XOR JAMOASINI TASHKIL ETISH.

Bolalar vokal–xor jamoasi ishining muvaffaqiyat qozonishi ma’lum darajada uni to’g’ri, har tomonlama o’ylab tashkil etishga bog’liq.

Bunda avvalo vokal–xor tarkibining barqarorligi masalasi muhim o’rin egallaydi. Vokal–xor jamoasi baqaror bo’lgandagina uslubi va murakkabligi turlicha bo’lgan xor asarlarini ijro etishga qodir ijodiy jamoaga aylanadi.

Bolalar bilan ishlaydigan har bir vokal–xor jamoasining rahbari ularning hozirgi ahvoli, ayni paytda kelajagi to’g’risida ham o’ylashi kerak. Jamoaning ikki-uch yildan keyingi ahvolini yaqqol tasavvur eta olishi lozim. Buning uchun bolalarning tarqalib ketmasligiga erishishi, ishni «Mavsumiy» emas, balki, uzoq yillarga mo’ljallab tashkil etish lozim. Jamoaning kelajagi ko’plab shogirdlar tayyorlashga bog’liq.

Vokal–xor jamoasida shogirdlar tayyorlash qanday yo’lga qo’yiladi?

Turli yoshdagi bolalarni bir yerga jamlashning o’zi kifoya qiladimi? Ularning ayrimlari ketgach, boshqasi keladi. Jamoaning doimiy ravishda ishlab turishi, ijodiy siljishi uchun uchta alohida mustaqil xorga ega bo’lishi kerak. Ularning har biri ma’lum yoshdagi bolalardan tashkil topgan bo’lishi lozim. Vokal–xor jamoasining to’g’ri tashkil etish uchun uni bolalarni yoshiga, ovoz xususiyatlariga qarab to’ldirib borish juda zarur. Bolalar ovozi diapazonining turlicha bo’lishi, ularning ish qobiliyati va ashula aytish paytida toliqishi ularning yoshiga bog’liq. Aytish lozimki, kichik yoshdagi bolalarning ish qobiliyati o’rta yoshdagi bolalarga nisbatan past, ovoz yo’llari esa tez toliqadi.

Bolalarning qiziqishlari ham turlicha. Kichik yoshdagi bolalarni qiziqtirgan narsa katta yoshdagi bolalarga qiziq bo’lmasligi mumkin.

Bolalar xorlarini quyidagi turlari mavjud.

1. Kichikintoylar vokal–xor guruhi yetti-to’qqiz yoshdagi bolalarni (umumta’lim maktablaridan 2, 3, 4-sinf o’quvchilari) birlashtiradi.

2. O’rta yoshdagi bolalar vokal-xor guruhi 10-14 yoshdagi (umumta’lim maktablaridagi 5, 6, 7, 8, 9-sinf o’quvchilari) birlashtiradi.

3. Yuqori sinf o'quvchilari xori 14-17 yoshdagi (akademik litsey va kollej o'quvchilari) o'smirlarni birlashtiradi.

Ishni shu yo'sinda tashkil etish bolalar xorining doimiyligini ta'minlaydi. Bolalar ma'lum yoshga yetgach, kichik xor guruhidan o'rta xor guruhiga, o'rta xor guruhidan esa katta xor guruhiga o'tkaziladi. Har bir yangi bosqich bolalarning musiqa va ovoz xususiyatlarini yangicha, birmuncha yuqori darajada rivojlanishiga olib keladi. Bunda asosiy rolni jamoaning butun faoliyatini boshqarib boradigan vokal–xor rahbari o'ynaydi.

Vokal–xor jamoasiga o'z-o'zini boshqarishning ma'lum elementlarini kiritgan holda bolalarning faoliyatini ham jonlantirish kerak. Vokal–xor jamoalari guruhlariga faollar saylanadi va uning a'zolari barcha tashkiliy masalalar bo'yicha xor rahbarining yordamchilari hisoblanadi.

Vokal–xor jamoasining faollari birmuncha tashabbuskor bolalardan tuziladi. Faollar ro'yxatiga xor sardori va uning har bir xor guruhidagi yordamchilari kiradi. Bu «lavozimlar»ga nomzodlarni bolalarning o'zlari saylashadi. Albatta, bunda xor rahbari bir chetda turmaydi, kerak bo'lganda bolalarni yo'lga soladi, zarur topsa, nomzodlar taklif etiladi. Xor guruhlarining sardorlari zimmasiga anchagina vazifa tushadi. Ular darslardagi intizomni, xor qatnashchilarining davomatini kuzatib borishadi. Shuningdek mashg'ulotlar, konsertlar va boshqa tadbirlarning sifatli o'tishini ta'minlaydilar. Vokal–xor jamoasining rahbari har bir mashg'ulot uchun navbatchilar ro'yxatini tuzib chiqadi. Navbatchilar mashg'ulotlar boshlanishidan yarim soat oldin kelib xonalarini havosini almashtiradi, kursilarni xorga moslab joylashtiradi, mashg'ulot tugagach, sinflarni tartibga solib ketadi. Xor sardori navbatchilarning o'z vaqtida kelishlarini ta'minlaydi. Jamoaning tashkil etishda ba'zi maktablardan kelgan vakillar ham katta yordam ko'rsatishlari mumkin. Ularning har biri o'zi bilan birga bir maktabda o'qiydigan xor qatnashchilarining ro'yxati yozilgan jurnal tutishlari lozim. Ism–shariflarining to'g'risiga esa, ular o'qiyotgan sinflar yoziladi. Vokal-xor jamoasining dastlabki paytlarida xor faollari sinflararo yurib, bolalarga mashg'ulot haqida eslatib turadilar. Faollar biror sabab bilan mashg'ulotlarga kelolmay qolgan bolalarning uzrini xor rahbariga yetkazib

turishlari lozim. Ular shuningdek, bolalarning maktabdagi darslardan o'zlashtirishlari haqida ham rahbarlarini xabardor etib borishlari kerak. O'quvchilardan birortasi u yoki bu fanlardan oqsab qolsa, uning yetib olishi uchun zarur choralarni ko'rish lozim.

Vokal–xor jamoasida intizomni mustahkamlash, bolalarga ana shu jamoaviy tuyg'usini tarbiyalash maqsadida jamoa nizomini ishlab chiqish zarurdir. Unga quyidagicha bandlarni kiritish mumkin.

1. Vokal–xor jamoasining qatnashchisi mashg'ulotlarga muntazam ravishda qatnashishi zarur.

2. Mashg'ulotni faqat uzrli sabablarga ko'ra qoldirish mumkin.

3. Mashg'ulotlarga kechikmaslik kerak.

4. Mashg'ulotlarda faol, diqqat–e'tiborli bo'lish, maktabda yaxshi va a'lo baholarga o'qish talab etiladi.

5. Har bir xor qatnashchisi tashabbuskor va xor san'atining targ'ibotchisi bo'lishi lozim.

6. Vokal–xor qatnashchisi qobiliyatli bolalarni jamoaga muntazam ravishda jalb eta borib, xor jamoasini muvaffaqiyat qozonishga munosib hissa qo'shishi lozim.

Jamoadagi iliq, do'stona, quvnoq kayfiyat yaratilishiga erishish kerak. Shundagina xorga bolalarni jalb etish mumkin. Har bir xor jamoasida qandaydir o'ziga xos an'analar tug'ilishiga erishish kerak. Masalan: xor jamoasiga bolalarni tantanali ravishda qabul qilishni yo'lga qo'yish mumkin. Yoki katta yoshdagi xor qatnashchilari bilan kichik yoshdagi xor guruhiga yangi qabul qilinganlar o'rtasida uchrashuvlar o'tkazish va hakoza.

Teatrlarga, konsert zallariga, musiqali ma'ruzalarga, muzeylarga borishni tashkil etish mumkin. Bu tadbirlar jamoani yanada jipslashishiga, do'stlashuviga yordam beradi. Vokal–xor jamoasi ishini yanada jonlantiradi, qobiliyatli bolalarni xorga jalb etish maqsadida mashg'ulotlarni yakkaxon xonandalar va vokal ansambllari ishtirokida o'tkazish yaxshi natijaga olib keladi. Vokal ansambllari turlicha – duet, trio, kvartet – har qaysi guruhi ikki nafar kishidan iborat bo'lgan

ansambllardan tuzilishi mumkin. Vokal–xor jamoalarning chiqishlarida vokal ansambllar va yakkaxon ashulachi yoki sozandalarning ham ishtirok etishi, konsert dasturi bir muncha rang-barang bo‘lish ta’minlanadi.

Yakkaxonlar bilan bo‘ladigan mashg‘ulotlarni ashula bo‘yicha o‘qituvchi olib boradi. Ba’zan bunday vazifa xor rahbarining zimmasiga tushadi. Barcha yakkaxonlar xorda qatnashishlari shart. Aks holda ularning yakkaxon ashula bo‘yicha dars berishdan mahrum etish kerak. Yakkaxon ashulachi xor bilan bog‘liq holda tez-tez ashula aytib turish kerak.

Xor jamoasi doimiy maxsus jihozlangan, keng, issiq, yaxshi aks–sado beradigan xonaga ega bo‘lishi kerak. Odatdagi vokal–xor xonalari yoy shakldagi uch-to‘rt zinadan iborat amfiteatrda o‘xshaydi. Har bir zinaga kursilar qo‘yiladi. Bunday vaziyat ko‘rinishga qulaylik tug‘diradi va har bir havaskorning ovozi yaxshi va aniq eshitishga imkon beradi. Xordan ma’lum uzoqlikda fortepiano (royal) qo‘yiladi.

Vokal–xor xonasida kitoblar, jurnal, xor jamoasini tarixini aks ettiruvchi rasmlar albomlar, jamoa konsertlari haqida fikrlar yozilgan daftar, nota daftarlari, o‘quv qurollari saqlanadigan shaf bo‘lishi lozim. Guruhlarga bo‘linib mashg‘ulot o‘tkazish uchun parallel xonalar maxsus jihozlanmagan bo‘lsa ham ushbu xonalarda albatta, fortepiano va xalq cholg‘u asboblari bo‘lishi kerak.

Vokal–xor jamoasi bilan ishlashda xonandalar kuylash binosining akustikasi – aks–sado berishi katta ahamiyatga ega. Agar xor sinfida tovushlar kuchli aks–sado bersa, atrofda tashqi tomoni mato bilan mahkamlangan yog‘och to‘siqlar o‘rnatish lozim. Bunday to‘siqlar xona burchaklariga qo‘yiladi. Ular tovushni pasaytirish uchun xizmat qiladi. Kuchli aks-sadoga o‘rganish jamoaning akustik sharoitlari yaxshi bo‘lmagan konsert maydonlarida chiqishlariga halal berishi mumkin. Chunki kuchli aks-sadoga o‘rganib qolinsa, boshqacha sharoitda ovoz kuchsiz chiqayotganday tuyiladi va xor jamoasini chalg‘itadi.

Xonaning o‘rta darajada aks-sado berishi ham xor rahbarining ishiga halal beradi. Xorni ortiqcha zo‘riqish bilan kuylashga majbur etadi. Ayni paytda xona

aks-sadosi juda kuchsiz bo'lsa ham maqsadga muvofiq emas. Bunday xona xor uchun yaramaydi.

Har bir madaniyat saroyi, madaniyat uylari xor jamoalarni tashkil etishlari uchun umumta'lim maktablarida o'zlarining filiallarini tashkil qilishlari mumkin. Madaniy-ma'rifiy muassasalar o'zlariga yaqin joylashgan maktablardan foydalansa maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday paytda madaniy-ma'rifiy muassasalarning rahbarlari, albatta, o'sha maktab bilan maktabdan tashqari tashkil etiladigan xor jamoalari uchun bolalar yetkazib berishiga kelishib olishlari lozim.

Bu ishni amalga oshirishda tuman xalq ta'limi bo'limiga murojaat qilinadi. Agar xor jamoalarining ishi maktab ma'muriyati bilan kelishilgan holda yo'lga qo'yilgan bo'lsa, bu yerda musiqaviy qobiliyati bor bolalarni o'qitish uchun musiqa sinflari ochish mumkin bo'ladi. Masalan, uch yoki to'rt parallel sinfnining musiqaga qobiliyati bor o'quvchilaridan bitta sinf tashkil etish mumkin. Bunday bolalar maktabdan tashqari xor jamoasining qatnashchilari bo'la oladilar.

Vokal–xor jamoasining faoliyatini yanada mustahkamlash maqsadida rahbar o'zining vazifasiga qo'shimcha ravishda ota-onalar bilan olib boriladigan ishlarni ham bajarishga to'g'ri keladi. Qatnashchilarning ota-onalari bilan aloqa o'rnatish juda muhim. Ular bilan bolalarning garmonik rivojlanishi uchun xor jamoasida ashula aytishning ahamiyati to'g'risida suhbatlar o'tkazish lozim.

Afsuski, ayrim ota-onalar bolalarining xohishidan qati nazar, ular xor jamoasida ishtirok etishlariga ruxsat bermaydilar. Go'yo xor bolalar uchun yot va tushunarsiz emish. Ana shunday tushunchalarga barham bera olish kerak. Buning uchun qatnashchilarning uyiga borib, ota-onasi bilan suhbatlashib, ularda xor san'atiga qiziqish uyg'ota bilish lozim.

Muntazam ravishda o'tkaziladigan hisobot konsertlari xor san'atini targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi. Bunday konsertlarga ota-onalarning kelishini ta'minlash katta ahamiyatga egadir. Konsertdan oldin xor rahbari jamoa erishayotgan muvaffaqiyatlar, kelajakdagi qilinadigan ishlar, ayrim xor qatnashchilarining faoliyati haqida so'zlab berishlari mumkin. O'ylaymizki,

muallifning mutaxassis sifatida o'z tajribasidan keltirgan ayrim lavhalari yosh xor rahbarlariga foydali bo'ladi.

Masalan: 1980-1986 yillarda Toshkent shahar Yunusobod tumani 70-umumta'lim maktabida o'quvchilar xor jamoasini tashkil etib, uni tuman va shahar miqyosida, shuningdek respublika «San'at bayrami» ko'rik-tanlovlarida g'oliblik shoxsupasidan o'rin olishga zamin yaratdi. Bunda o'quvchilarning xor jamoasiga qabul qilish jarayoniga jiddiy munosabat bildirish ularning tovush taratish qonun qoidalaridan xabardor etish, shuningdek kuylash ko'nikmalarini jamoa a'zolariga o'rgatishdagi talabchanlik, hamda jamoa mashg'ulotlariga qat'iy intizom bilan rioya qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

1.1. UMUMTALIM MAKTABLARIDA XOR JAMOASINING MAQSAD VA VAZIFALARI

Ma'lumki, san'at shaxsning kamol topishiga ta'sir etuvchi muhim omillardan biridir. San'atning asosiy vazifasi fikr uyg'otish, tuyg'ularni tarbiyalash, insonparvarlik va taraqqiyot g'oyalariga chorlashdan iborat. Xor san'ati bu vazifalarning ma'lum darajada hal etishga qodirdir.

Xor san'ati ashula aytish bilan chegaralanmay, xonandalarga musiqiy ta'lim berish va tarbiyalashning ommaviy turi ekanligi bugungi kunda barchaga ayondir.

Ular orasida quyidagilarni ta'kidlab o'tish joizdir:

1. Xorda ashula aytish musiqa ijrochiligining bir muncha qulay turi. Bu qulaylik insonga tabiat tomonidan in'om etilgan va doim rivojlanishda bo'lgan ovoz «tabiiy cholg'u» bilan bog'liq.

2. Qo'shiqchilik ko'nikmasini tarbiyalashning o'zi ayni paytda, inson tuyg'usini va his-hayajonini tarbiyalashdir. Zotan, qo'shiqchilik iste'dodi o'zining chuqur emotsional asosiga egadir.

3. Ma'lumki, xor san'ati so'z bilan bog'liq, bu o'z navbatida xor asarlarining bir muncha aniq tushunish uchun zamin yaratadi. Asarning mazmuni esa she'riy matn va musiqaviy ifoda vositasida ochib beriladi. Musiqaviy ifoda uning g'oyaviy emotsional ahamiyatini oshirishda muhim omilga aylanadi.

4. Xorda ashula aytish jarayonida jamoa xarakterini ko'rsatib o'tish juda muhim. Xor san'atining bu o'ziga xos xususiyati o'zbek xalq pedagogikasining jamoani vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdek muhim tamoyillariga ayniqsa yaqin. Musiqaning emotsional (his-hayajon) ruhi esa insonparvarlik va ma'naviy-tarbiyaviy jarayoniga katta ta'sirchanlik baxsh etadi.

5. Xorda ashula aytish musiqaviy nutqqa ega bo'lishga, xor ishtirokchilarining musiqaviy qobiliyatlarining yanada aniq va chuqurroq namoyon etishga yordam beradi.

Vokal-xor jamoasining samarali ishlash shartlaridan biri malakali rahbarga ega bo'lishdir. Amalda biror bir vokal-xor jamoa yo'qki, o'z ishining yaxshi

biladigan rahbarsiz katta yutuqlarga erishgan bo'lsa. Vokal–xor rahbari vokal–xor jamoasi faoliyatining tashkilotchisidir. Vokal–xor jamoasi rahbari oldida ko'pgina muhim vazifalar mavjudki, u quyidagilarga ega bo'lgandagina mazkur vazifalarni bajara olishi mumkin:

1. Vokal–xor rahbari tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lib, mamlakatimiz ijtimoiy – siyosiy hayotida faol ishtirok etishi lozim.

2. Vokal–xor rahbari qatnashchilarning yoshi, xarakteri, rivojlanishi va qiziqishlari turlicha bo'lgan havaskorlarda ijrochi jamoa shakllantira oladigan dono va sezgir tarbiyachi–pedagog bo'lishi talab etiladi.

3. Vokal–xor rahbari har tomonlama ma'lumotli hamda iqtidorli mutaxassis bo'lishi lozim. Chunki, u vokal–xor qatnashchilarida mustaqil fikrlashni, badiiy–estetik qiziqishlarni hamda musiqaviy didni tarbiyalaydi.

4. Vokal–xor rahbari musiqa nazariyasini yaxshi bilishi kerak. Zero, u xor jamoasi o'rtasida o'quv ishlarini tashkil qiladi.

5. Vokal–xor rahbari vokal uslubiyoti jihatidan puxta malakaga ega bo'lishi talab etiladi. Xorga ashula aytish bo'yicha hech qanday tajribaga ega bo'lmagan qatnashuvchilarning kelishi nazarda tutilsa, vokal–xor rahbarining ma'suliyati yanada oshadi. U tajribasiz xonandalar uchun o'qituvchi vazifasini o'taydi va ularga to'g'ri ashula aytish tajribasiga ega bo'lish uchun yordam beradi.

6. Vokal–xor rahbari zarur darajadagi musiqaviy va badiiy madaniyatga ega bo'lishi kerak. U o'zlashtirayotgan asarning g'oyaviy – badiiy mazmuniga chuqur kira olishi, ta'sirchan ijro vositalarini qidirib topishi lozim. Asarni shu darajada tayyorlash lozimki, toki uning ijrosi kishilarda chuqur taassurot qoldirsin.

7. Vokal–xor rahbari xorda kuylash uslubiyoti yuzasidan zaruriy bilimga ega bo'lishi kerak. U o'ziga notanish bo'lgan asarni mustaqil o'zlashtirishi va ijroni to'g'ri o'rgatilishini tashkil eta bilishi lozim.

8. Vokal–xor rahbari o'z vokal jamoasi bilan kontsertlarda ishtirok etganda dirijorlik vazifasini bajaradi. SHu tufayli u dirijorlik harakatlarini ham yaxshi bilishi lozim.

U malakali mutaxassis bo'lishi bilan bir qatorda o'z kasbini sevishi, mehnatsevarligi va irodaligi bilan ko'zga tashlanib turishi lozim. Ba'zi muvaffaqiyatsizliklardan ruhan tushmasligi kerak, aksincha to'g'ri xulosa chiqarib, jamoani ijodiy yo'naltirmoq rahbarning asosiy vazifalaridan biridir. Rahbarning nafaqat vokal xor ishtirokchilari oldida, shuningdek, jamoat tashkilotlari, institut, bilim yurtlari, maktab va madaniy muassasalar ma'muriyati oldida ham hurmat-e'tiborga, obro'ga ega bo'lishi katta ahamiyatga molikdir. Vokal xor rahbari o'ziga talabchan inson bo'lishi, erishilgan muvaffaqiyatlar bilan kifoyalanib qolmasligi kerak. Ayni paytda, u o'zi yo'l qo'ygan kamchilik va xatolarni vaqtida anglab yetishi, ularga to'g'ri baho bera olishi lozim. Odatda vokal-xor ishtirokchisi o'z rahbariga qiziqish bilan yetuk inson sifatida qaraydi. SHuning uchun ham u doimo o'z malakasini oshirib, madaniy va ma'rifiy-siyosiy dunyoqarashini kengaytirib borishi lozim. Shunday qilib, vokal-xor jamoa rahbari yaxshi tashkilotchi, tarbiyachi, faol jamoatchi, o'z ishini yaxshi ko'radigan malakali mutaxassis bo'lishi kerak.

Amalda vokal-xor jamoasiga aloqasi bo'lmagan jamoatchi-rahbarlar ham uchraydi. Bunday hol ularga nisbatan talabchanlikni aslo inkor qilmaydi. Zero, jamoatchi-rahbarning bilimsizligi vokal-xor ishtirokchilarining ko'nglini sovutadi, jamoani tarqab ketishiga olib keladi. Agar jamoada ana shunday kayfiyat tug'ilgan bo'lsa, buning uchun jamoatchi-rahbar emas, balki, avvalo unga mana shunday ma'sul ishni ishongan kishi aybdor bo'ladi.

Vokal-xor jamoada ijodiy muhit yaratilishi uchun g'amxo'rlik qilish lozim. U o'zini jamoaga qarama-qarshi qo'ymasligi kerak, zero vokal-xor rahbari jamoa irodasini ifoda etuvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Jamoa rahbari vokal-xor ishtirokchilariga nisbatan talabchan bo'lishi, jamoa faoliyatini susayishiga sababchi bo'lgan ko'rinishlarga nisbatan loqayd bo'lmasligi lozim. U o'zini tuta bilishi, vokal-xor ishtirokchilaridan birortasi tartibni buzadigan bo'lsa, unga qizishmasdan tushuntirishi lozim, qo'pollik rahbar ahloqi uchun butunlay yot narsa. Rahbar har bir vokal-xor ishtirokchisi uchun dono ustoz bo'lib qolishi, ularning qobiliyatlaridan qati nazar bir xil munosabatda bo'lishi kerak. Har bir

vokal–xor qatnashchisi o‘zini jamoaning teng xuquqli a‘zosi deb bilishi kerak. Ularda faollikni tarbiyalash juda zarur. Rahbar jamoada ishni yanada yaxshilashga yo‘naltirilgan o‘rtoqlarcha tanqid va o‘z–o‘zini tanqidning mavjudligini ta‘minlashi kerak. Rahbar vokal–xor qatnashchilari o‘rtasida nafaqat malakali mutaxassis sifatida, ayni paytda, inson sifatida obro‘ qozongandagina ular orasida yaxshi munosabatlar o‘rnatiladi. Shuning uchun, rahbar xor qatnashchilarining bir-biri bilan o‘zaro do‘st bo‘lishlari uchun ham g‘amxo‘rlik qilishi kerak.

O‘z ijodiy faoliyatini vokal-xorlari va xalq ansambllari bilan ishlashga bag‘ishlagan rahbarlar xonandani muntazam ravishda to‘g‘ri tarbiyalash uchun zarur bo‘lgan ijodiy pedagogik jarayonni chuqurroq idrok qilishi zarur. Rahbarning tashkilotchiligi va tashabbuskorligi, ayniqsa xorni tashkil qilish davrida qo‘l keladi. Vokal-xorni tashkil qilish ma‘lum davrni o‘z ichiga oladi. Albatta bu davrda qator tashkiliy ishlar amalga oshiriladi. Tashkiliy davr ikki xafta, bir-ikki oy, xatto undan ham ko‘pga cho‘zilishi mumkin. Tashkiliy davr qancha tez amalga oshsa, shuncha ishning samarasi yaxshi bo‘ladi.

Vokal-xor jamoasini tashkil qilish xonandalar ovozlarini aniqlab xor guruhlarini to‘ldirish, xor ishini rejalashtirish kabi ishlarni o‘z vaqtida bajarish lozim. Bu tashkiliy jarayon ikki asosiy davrda amalga oshadi. Rahbarning jamoa bilan birinchi uchrashuvigacha bajariladigan barcha tayyorgarlik ishlari birinchi davrga kiradi. Rahbarning jamoa bilan birinchi uchrashuvidan boshlab to xor guruhlarini to‘ldirish ishlarini tugallash ikkinchi davrga kiradi.

Tashkiliy ishlarni tugallagach, maktab raxbariyati bilan yig‘ilish o‘tkazilib, oldinga qo‘yilgan vazifalar va boshqa tashkiliy masalalar kelishib olinadi. Vokal-xor rahbari mas‘ul shaxsning bevosita rahbarligida targ‘ibot- tashviquot ishlarini davom ettiradi.

Rahbar vokal-xor jamoasi qatnashchilari, ya‘ni xonandalar bilan maslahatlashib, mashg‘ulotlarning kunlari va vaqtini aniqlab oladi. Mashg‘ulotlarning kuni va vaqti ko‘pchilik xonandalarga qulay bo‘lishi shart. Xorga kelgan qatnashchilarni ro‘yxat qilib olinadi va ulardan boshqa qiziquvchilarni ham xorga taklif qilishga yordamlashishlarini iltimos qiladi.

Xorni to'plash davri tezroq o'tishi uchun rahbar bor mahoratini ishga solib, mashg'ulotlarni qiziqarli o'tishi uchun harakat qiladi. Boshlang'ich xor tuzilganda unison, ya'ni bir ovozda kuylash yaxshi natija beradi. Dastlabki mashg'ulotlardan boshlab rahbar xonandalarning ovoz tembri, diapozoni va musiqiy qobiliyatini aniqlab boradi. Bir ovozli qo'shiqlarni o'rgata borish, xonandalarni yakka holda ham eshitib ko'rish jarayonini yengillashtiradi. Bundan tashqari bitta-ikkita unison qo'shiqni o'rganguncha, xonandalar bir-birlari bilan tanishib oladilar, o'zlarini erkinroq tuta boshlaydilar.

Shuni unutmaslik kerakki, dastlabki mashg'ulotlarda xonandalarning soni 15-20 kishi yoki undan kam bo'lsa ham davom ettiraverish kerak. Yuqorida aytib o'tganimizdek, xorga kelgan xonandalardan iltimos qilib, boshqa xonandalarni ham xorga jalb qilish mumkin.

Vokal-xor jamoasi ish tajribasidan ma'lumki, dastlabki mashg'ulotlarga haqiqiy qo'shiq shaydolari bilan birga qo'shiq aytishga qiziqmaydigan kishilar ham kelib qoladi. Shuning uchun rahbarning asosiy vazifasi xorga kelgan kishilarni sermazmun, maroqli mashg'ulotlar bilan qiziqtirishdir.

Xonandalar bir-birlari bilan tanishib olishgach, ular orasidan tashkilotchi, faol, musiqa qobiliyatiga ega bo'lganlarini xor sardori va xor kengashi raisi qilib saylanadi. Bular vokal-xor rahbari bilan birgalikda o'quv tarbiya ishlariga, xonandalarning xor mashg'ulotlariga qatnashishiga, xorga yangi xonandalar jalb qilish kabi tashkiliy ishlarga va kontsert dasturlarini uyushtirishga birdek mas'ul bo'ladilar. Xor kengashi a'zolaridan biriga raislik, ikkinchisiga esa rais yordamchisi vazifasi yuklatiladi.

1.2. XOR DASTURLARINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Vokal-xor jamoasi rahbarining xonandalar imkoniyatlaridan kelib chiqib asar tanlashi, tanlangan asarni avvalo o'zi o'zlashtirishi kabi ishlar uning mustaqil ijodiy ishi bo'lib, u bu ishlarni o'z ijodxonasida amalga oshiradi. Tarixga nazar tashlasak, yetuk dirijyorlar, xormeysterlar pedagoglarning tajribasidan ma'lumki, xor rahbari o'rgatilishi kerak bo'lgan asarni avvalo o'zi chuqur o'rganishi, tahlil qilishi zarur. Asarni rahbarning o'zi yaxshi idrok qilmay turib, jamoaga asar mohiyatini singdirolmaydi. Bu jarayon professional va havaskorlik jamoalari rahbari uchun ham bab-barobar taalluqlidir.

Asarni mustaqil o'zlashtirish va tahlil qilish jarayonida uning mualliflariga oid ma'lumotlar bilan tanishib, asar partiyalarini musiqiy nazariy, vokal-xor texnikasi va ijrochilik masalalariga alohida e'tiborni qaratiladi. Asarni asosiy g'oyasini aniqlagandan so'ng, asar partiyalarini fortepiano yoki biror cholg'u asbobida chalib tanishadi va mukammal o'rganishga kirishadi. Asarni kuylash bilan unga ruhan kirishib, ichki kechinmalarni his qila boshlaydi. Rahbar asar partituralaridagi dinamik belgilarga, so'zlarning aniq va to'g'ri yozilganligiga alohida e'tibor beradi. Asarni dirijyorlik texnikasi tomonlama ham o'zlashtiradi. Asarni o'rgatish jarayonida, konsert ijrosida uchraydigan ayrim qiyinchiliklar, takt hissalarining ikkilanish hollari, qo'qqisdan zarb, fermato, xor ovozlari ko'rsatiladigan ayrim qiyin dirijyorlik ishoralari, uzishlar va hakovolar texnik tomondan puxta va aniq bajarishiga erishiladi.

Keyingi davr asarning ijrochilik tomonidan tahlil qilinishi rahbarning jamoa xonandalarining kuchini hisobga olib asarning vokal va badiiy ijrosi qiyinchiliklarini aniqlaydi. Bu tomondan tahlil qilish davomida rahbarda asarning badiiy mazmunini yaratish, asl ma'nosini boyitish uchun asar fakturasida ko'rsatilganidan tashqari yangi fikr mulohazalar tug'iladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yuksak badiiylikka ega asarlarning har tomonlama chuqur tahliligina, rahbarning emotsional ijodiy ruhini ko'taradi va uning ko'z oldida tahlil qilinayotgan asarning aniq talqini yaqqol gavdalanadi.

Rahbarning asarni o'zlashtirish jarayonida vujudga kelgan musiqaviy tasavvurlari asar muallifi ifodalamoqchi bo'lgan musiqiy mazmunlar bilan o'zaro bog'lanishda bo'lishi shart. Bunga erishish uchun muallifning ijodiy uslubini va aynan shu asarning asl mohiyatini fahmlab ish tutish maqsadga muvofiq. Faqat ijodiy izlanishdagina asarning badiiy mazmuni yaratiladi.

Yana shularni aytish joizki, asarning musiqiy nazariya va xorshunoslik masalalari bo'yicha tahlil qilinishi uning nozik tomonlarini, faktura yozuv xususiyatlarini, ansambl, soz, dinamik tusi, so'z talaffuzi va boshqa xor ishiga oid muhim xususiyatlarni o'rganishga olib keladi. Shularning hammasi rahbarning xordagi ishini unumli qiladi va uning nazariy hamda amaliy bilimini chuqurlashtiradi. Asar shaklini anglab, uni ijro qilish rahbarga mantiqiy fikrlash imkonini beradi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, asarni xorga o'rgatish jarayonida uchrashi mumkin bo'lgan ba'zi bir qiyinchiliklarni aniqlash bilan cheklanmay, balki ularni qanday yo'llar bilan bartaraf qilish usullarini topadi.

Ijroda asar shakli bo'laklarining chegaralari turli vositalar yordamida aniqlanadi. Asar talqinida shakl masalasi muhim rol o'ynaydi. Rahbar bunga jiddiy qarashi va ko'p narsani bilishi lozim. Tajribadan ma'lumki, asar shaklini aniqlash uncha oson ish emas. Ba'zi asarlar borki, ularning shaklini aniqlash ancha mushkul. Bunga ikki tomonlama yondoshishga to'g'ri keladi.

Birinchidan, o'rganilayotgan asar band va naqorot shaklida yozilgan bo'lishi mumkin. Bu asarning ikki qismli ekanligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, asarning har bir band qismi mazmunidan kelib chiqqan holda bastakor tomonidan musiqiy boyitib borilishi mumkin. Bu asarning shakli ko'p qismli band-variatsiya shakli hisoblanadi. Bu o'zbek bastakorlari ijodida juda ko'p uchraydi.

Dastur vokal-xor jamoasi uchun ko'zgu va ijodiy kamolotning asosi hisoblanadi. U havaskor xonandalarning ijrochilik maxoratini yuksaltirish bilan birga ijrochi va tinglovchilarni g'oyaviy, ma'naviy estetik jihatdan tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi.

Dastur tanlashda quyidagi asosiy shartlarga amal qilinadi:

- asarning g'oyaviyligi va badiiy yuksakligi;
- tanlangan asarning xor jamoasiga mos kelishi;
- oddiydan murakkabga o'tib borishi;
- asarning mavzu jihatdan rang-barang bo'lishi;
- tanlangan asarning konsertda ijro qilinishi mumkinligi.

Rahbar mana shu shartlarni to'g'ri anglay olsagina, xorni pedagogik tomondan to'g'ri boshqaradi. Chunki dastur tanlash xorni pedagogik boshqarishning dastlabki davri hisoblanadi. To'g'ri tanlangan dastur o'quv tarbiya jarayoniga ijobiy ta'sir qilish bilan birga jamoa xonandalarining musiqaviy-nazariy bilimlarini, ijrochilik malakalarini va badiiy didlarini oshiradi. Noto'g'ri tanlangan dastur esa xonandalarning qiziqishini susaytiradi, jamoa ijodiy turg'unlikka uchraydi va tarqalib ketishiga sabab bo'lishi ham mumkin. Shuning uchun rahbar dastur ustida doimiy ijodiy ish olib boradi. Badiiy va g'oyaviy jihatdan yuksak asarlar izlaydi. Buning uchun chop qilinib turiladigan vokal asarlari to'plami bilan tanishib turishi, uslubiy markazlar bilan bog'lanib, amaliy yordam va maslahatlar olib turishi tavsiya etiladi.

Rahbar dasturning mavzu jihatidan rang-barang bo'lishi uchun turli janrga mansub asarlar tanlaydi. Unga baho berishda uning g'oyaviyligini hisobga olib baholash zarur. Chunki haqiqiy badiiy mazmunlar mujassamlashgan g'oyaviy yuksak asarlargina kishi dilini nozik tomonlariga ta'sir qilib, uni ruhlantiradi, kuldiradi yoki yig'latadi, fikrlarga chorlaydi.

O'z ijodiy faoliyatini boshlagan ayrim jamoa rahbarlari dastur tanlash shartlariga amal qilmaydilar. Tanlangan asarlari esa jamoaning ijrochilik kuchiga mos kelmaydi. Natijada xonandalarning hafsalasi pir bo'lib, jamoaga qatnashmay qo'yadilar. Shunday xatoliklarga yo'l qo'ymaslik uchun jamoa rahbari dastur tanlashda xonandalarning ijrochilik mahoratiga qarab, oddiydan murakkab asarlarga qarab o'tishni nazarda tutishi kerak. Bu yo'l jamoaning ijro texnikasini takomillashtira boradi.

Yuqorida dastur turli musiqa janrlariga oid asarlardan tuziladi, deb aytib o‘tdik. Shu sababli ommaviy qo‘shiqlar vokal-xor jamoasi dasturida salmoqli o‘rin tutadi. Zamonaviy qo‘shiqlar xalqimizni ruhlantirib, tinchlikni mustahkamlashga, Vatanga sadoqatli bo‘lishga, mehnatni sevishtga chorlab, yangi zafarlar sari undaydi. Hozirgi kunda ommaviy qo‘shiqlar ikki, uch va hatto to‘rt ovozda vokal-xor jamoalari tomonidan sevib kuylanmoqda.

Dasturda xalq qo‘shiqlarning bo‘lishi tabiiy hol. Chunki, xalq asrlar davomida yaratgan noyob durdonalar bizgacha yetib kelgan. Rahbar xalq qo‘shiqlarining tarbiyaviy-g‘oyaviy tomonlarini anglashi va ularni qo‘shishi dasturni mukammallashtiradi. Yana shuni aytish kerakki, dasturda klassik asarlardan namunalar bo‘lishligi jamoaning ijodiy mahoratini yanada oshirib, xonandalarni ham qiziqishlarini orttiradi.

Klassik meros faqat g‘oyaviy tarbiya vositasi bo‘libgina qolmay, san’atimiz istiqbolining sarchashmasi hisoblanadi.

Bundan tashqari jamoa dasturiga qardosh xalq qo‘shiqlaridan ham namunalar kiritish dasturni yanada mukammal qiladi.

Dasturning asosini jo‘rli asarlar tashkil etadi. Albatta, biron bir musiqa asbobi jo‘rligida kuylaganda xonandalar ohangni kuylashi ancha yengil bo‘ladi. Asarni ritmik tomondan to‘g‘ri talaffuz qilish va toza kuylash imkonini beradi. Shu bilan birga jo‘rsiz (akapella) usulda kuylash malakalarini ham shakllantira borish kerak. Jo‘rsiz kuylashga o‘rganish xor sozini yaxshilaydi. Uning garmonik eshitish va tafakkur etish qobiliyatini o‘stiradi.

Akapella usulida kuylash eng mushkul ish bo‘lib, u vokal ijrochiligining oliy shakli hisoblanadi. Bunga erishgan xor jamoasi yuksak ijro mahoratiga ega bo‘lib, murakkab asarlarni ham ijro eta oladi. Ko‘pincha, akapella usulida kuylash ko‘p yillik tajribaga ega va professional xor jamoalariga xosdir.

Ko‘p ovozli jo‘rsiz xor musiqasi o‘ziga xos tembr bo‘yoqlariga, garmonik rang-barangligiga ega. Yuqori toifadagi vokal-xor jamoalari dasturining asosini jo‘rsiz ijroga molik asarlar tashkil qiladi.

Rahbar asarning badiiy qimmatini aniqlash bilan birga uning murakkablik darajasini ham aniqlashi lozim. Xor jamoasi qaysi turga mansub bo'lmasin, unga dastlabki mashg'ulotlardan boshlab kanon bo'lib kuylash malakasini shakllantirib borish kerak. Shu yo'l bilan xonandalar ikki ovozli ijroni idrok eta boshlaydilar. Jo'rsiz usulda kuylashga o'rganish vokal-xor jamoalarida qancha erta boshlansa, ular shuncha ilgariroq bunga erishadilar.

Rahbar konsert dasturini tuzganda qaysi qo'shiq bilan boshlanib qaysi qo'shiq bilan tugashini bilishi ham muhim ahamiyatga ega. Konsert dasturini tuzish taxminan quyidagicha bo'ladi:

Odatda konsert ma'lum bir ko'tarinki vatanparvarlik ruhidagi asar bilan boshlanadi. Birinchi asar tugaguncha jamoa o'zini ancha dadil tutib oladi. Keyin lirik asar berib, klassik asarlarga ham o'tish mumkin. Tomoshabinni zeriktirib qo'ymaslik va xorni toliqtirmaslik uchun ijrosi yengil asarlar almashtirilib borilishi, ya'ni yuqori tessiturali asardan keyin yengilroq asarlar berilishi lozim. Ijro qilinayotgan asarlarning mazmuni va ijro suratini bir-biriga yaqin bo'lishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Rahbarning dasturga hazilnamo, ijrosi tez, sho'x va xushchaqchaq asarlarni qo'yishi konsertning maroqli o'tishini ta'minlaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, dasturni asarlarning ijro sur'ati, xarakteri, vokal kuchiga qarab tuzish xonandalarni toliqtirmaydi va tomoshabinlarni o'ziga jalb qiladi.

NAFAS OLISH YO'LLARI

Xonanda kuylash vaqtida, ya'ni tovush hosil qilishda nafasni to'g'ri yo'lga qo'yishi muhim rol o'ynaydi. "Kuylash san'ati nafasni to'g'ri ishga solish san'atidir", - degan ibora klassik ibora hisoblanadi.

Kuylashdagi nafas bilan fiziologik nafas orasida ma'lum darajada farq bor. Fiziologik nafasda nafas olish aniq bir ritmda va ma'lum bir vaqt oralig'ida sodir bo'ladi. Kuylash vaqtidagi nafas olish tez, qisqa vaqt oralig'ida sodir bo'lib, nafas chiqarish esa bir qancha vaqtga cho'ziladi. Nafas ritmi ijro etilayotgan asar xarakteriga qarab o'zgarib turadi. Kuylashda fiziologik nafasga qaraganda chuqurroq nafas olinadi.

Kuylashda nafas olishning bir qancha turlari mavjud:

1. pastki qovurg'a kengayuvchi nafas olish.
2. yelka kengayuvchi nafas olish.
3. qorin bilan nafas olish.
4. ko'krak bilan nafas olish.

Kuylash vaqtida nafas olishning pastki qovurg'alar kengayuvchi nafas olish va qorin bilan nafas olish turlarini ishlatish ma'quldir. Diafragma odam organizmida ko'krak va qorin bo'shlig'ini ajratib turadi. Pastki qovurg'alar va diafragma vositasida nafas olishda nafas olish va chiqarish diafragma orqali tartibga solinadi.

Bu qanday sodir bo'ladi?

Xonanda xuddi gul hidlagandek nafas oladi. Bunda o'pkalar kengayib pastki qovurg'alarni tashqi tomonga suradi va diafragma pasayadi. Natijada qorinning devori oldinga shishib chiqadi. Bu holda yelka va ko'krakning yuqori qismi o'zgarmaydi. Nafas chiqarish tejamli, uzoq muddatli, tekis bo'lishi shart. Nafas chiqarish qorin tarang qobig'ining harakati bilan boshqariladi va havo yuqoriga yo'naladi. Natijada ovoz pardalarini tebranishga undaydi. Pastki qovurg'alar va diafragma asta-sekin o'z qobig'iga qaytadi.

TOVUSH HOSIL QILISH

Yuqorida aytilganidek, tovush nafas va ovoz pardalarining harakati natijasida hosil bo'ladi. Tovush havoning yopiq holatdagi ovoz teshigi orqali o'tganda ovoz pardalari tebranishi vaqtida yuzaga keladi. Tovushning paydo bo'lish vaqti "tovush hujumi" deyiladi. Ovoz pardalarining jipsligiga, nafas chiqarishning kuchi va xarakteriga qarab tovush hujumi qattiq, mayin va nafas olishdan keyingi hujum bo'lishi mumkin. Tovushning yumshoq hujumida ovoz pardalari nafas chiqarish boshlanishi bilan ochiladi. Tovushning qattiq hujumi nafas chiqarish oldidan ovoz pardalarining zich yopilishi natijasida hosil bo'ladi. Bu holda chiqayotgan havo katta bosim bilan ovoz pardalariga kelib uriladi. Nafas olishdan keyingi hujumda esa ovoz pardalari nafas chiqarish boshlagandan keyin birikadi. Natijada tovushdan oldin nafas chiqarishda unsiz "x" eshitiladi.

Qo‘shimcha tovushlar hisobiga tovush o‘zining sofligini yo‘qotadi. Ovoz pardalari bo‘shashib qoladi. Xonandalar amalda tovush hujumining hamma turlarini bilishi kerak. Lekin ma’quli “yumshoq tovush hujumi” hisoblanadi.

II. BOB. BOLALAR OVOZINING YOSHIGA XOS XUSUSIYATLARI.

Bolalarning ovoz xususiyatlarini, ulardagi tovush chiqaruvchi a'zolarining tuzilishi va rivojlanishini yaxshi bilish rahbarning vokal-xor mashg'ulotlarini to'g'ri tashkil etishga yordam beradi.

Umuman, bolalar ovozi avvalo o'zining yengilligi va tovlanib turishi, tovushlarning jarangdorligi va nozikligi bilan ajralib turadi. Ular o'z xususiyatlariga ko'ra diskant va altlarga bo'linadi. Diskant – bolalarning eng yuqori ovozdir. Ayrimlarining diapazoni 1-oktava Do notasidan 2- oktava Sol notasigacha boradi.

Bolalar ovozining rivojlanishi bir necha bosqichlardan iborat. Bu bosqichlarning har biri ma'lum yosh guruhiga mansubdir. Har bir xor jamoasining rahbari xorga qabul qilingan bolaning qo'shiq aytish qobiliyatini yaxshi bilishi ularning o'zigagina xos bo'lgan xususiyatlaridan tashqari, u mansub bo'lgan yosh guruhi uchun ham umumiy, birmuncha ahamiyatli belgilari mavjud bo'ladi.

7-10 yoshdagi o'g'il bolalardagi kabi qiz bolalarda ham ovoz chiqaruvchi a'zolari katta yoshdagi bolalarnikiga nisbatan boshqacharoq bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda ashula aytish a'zolari chetki bog'lamlarning tarang tortilishi natijasida sodir bo'ladi. Ingichka ovozlik, aniq ifoda xarakteriga ega bo'ladi. Tovush chiqarish jarayonida yordamchi muskullarning katta guruhi ishtirok etadi. Bunday paytda bolalar bo'g'ziga asab tarmoqlarining zarur darajadagi quvvatlari to'plana boshlaydi. Bu holatning o'zi uning harakat qilishiga ta'sir etadi. Chunki nafas olish, himoya va ovoz chiqarish asab tizimi orqali sodir bo'ladi. Shunday qilib, bolada 7-10 yoshida ashula aytish ko'nikmasiga poydevor qo'yiladi. Bu ko'nikma keyinchalik rivojlanib boradi. Bu davrda ovoz hosil qiluvchi a'zolarining (o'pka, bronx, traxeya, og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i) rivojlanishi asta-sekin yuz beradi. Mutatsiya–balog'at yoshigacha juda sekinlik bilan notekis rivojlanadi. Bolalarda 7 yoshdan 10 yoshgacha bo'lgan davr ovozning rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Bir tomondan, uning imkoniyatlari chegaralangan davr ham deyish mumkin, ikkinchi tomondan esa

qo'shiqchilikning dastlabki ko'nikmalari qad rostlaydigan, tarbiyalanadigan davr ham desa bo'ladi. 7-10 yoshdagi bolalar ovozining baland-pastligi odatda Do, Re 1- Do, Re 2 oktavalarni qamrab oladi. Ovozning bu tabiiy baland-pastligi undagi nozik va qisqa bog'lanmalarning imkoniyatlari bilan bog'liq. Ayrim bolalarda birmuncha past yoki baland tovushlar uchraydi.

Keyingi o'n yillikda bolalardagi jismoniy rivojlanish bir muncha ko'zga tashlanmoqda. Bunday hol vokal-xor jamoalari rahbarlarining zimmasiga alohida ma'suliyat yuklaydi. Ular jamoaga kelib qo'shilgan har bir bola ovozini alohida eshitib ko'rishlari, so'ng mashg'ulotlar davomida doimo nazorat qilib borishlari kerak bo'ladi. Jismonan erta yetilish ovoz apparatining ham bir muncha tezroq shakllanishiga olib keladi. Tajribada 11 yoshdagi bolalarda Mutatsiya davri boshlangan hollar ham ma'lum.

Ovoz chiqarish sifati tovushlarning xarakteriga ham bog'liq. Maktab yoshidagi bolalar uchun yengil, parvozli, nozik va jarangdor tovushlar xos bo'ladi. Bunday tovushlar ularning ovoziga alohida joziba baxsh etadi. 7-10 yoshdagi bolalar o'z imkoniyatlariga ko'ra 11 yoshdagi bolalardan farq qilib turadi. Agar kichik yoshdagi bolalar ovozida soprano va altlarni farqlash mumkin bo'lsa, 10-11 yoshdagi bolalarda esa ovozlarning past-balandligini bildiruvchi xarakterli tovushlar sezilib turadi. 10-11 yoshdagi bolalarda (ayniqsa o'g'il bolalarda) ma'lum miqdorda ko'krak registridan chiqadigan tovushlar paydo bo'ladi. Ular bir muncha to'la tovushda, yorqin ovozda ashula aytishadi. Biroq bolalarni ko'krak registridan foydalanishidan va ovozni zo'riqishidan saqlash lozim. Bo'g'zida chetki bog'lanmalarning tebranishi natijasida chiqadigan faltset (soxta) ovoz uchun tovushning dinamik ko'tarilishini rejalashtirib turuvchi tabiiy to'siqlar mavjud. Yoshi bir qadar katta bo'lgan bolalarda ovozning yoqimlilik darhol seziladi. Bu ayniqsa, qo'shiq zo'riqmasdan, tinch holatda aytilgan taqdirda yaqqol ko'zga tashlanadi. Biroq, 7-10 yoshdagi bolalarning ovozida umumiy o'xshashliklar ko'p va tubdan bir-biriga qarama-qarshi farqlar yo'q. O'g'il va qiz bolalarning ovozlari bir turda bo'lib, deyarli barchasi diskantlar, sopranolar va altlar (bolalarga xos

ingichka ovoz)dir. Faqat shartli ravishda birinchi va ikkinchi ovozlarga bo'lish mumkin.

Mazkur yosh guruhlarining ovoz kuchi katta o'zgarishlar amplitudasi (kengligi)ga ega. Ashula aytish vaqtida, asosan **mp** va **mf** kabi dinamik ifodalardan foydalaniladi. Bolalar ijrochiligining his-xayajonga boyligi ijroni yanada tiniqlashtiradi, ifodaviyligini oshiradi. Ovozning eng yaxshi sifatlari umumiy ovoz diapazonining pastki qismlarida zo'riqish paydo bo'lishi katta zarar keltirishi mumkin. Baland pardada sekin aytish ham zarur. Tessitura nuqtai nazaridan umumiy ovoz diapazonining o'rta kengligida kuylash ashulachilarga oson va qulaydir. Lekin musiqa asarida ovoz diapazoni quyi tovushlari tez-tez qaytarilsa, yoki aksincha, yuqori tovushlar to'xtovsiz takrorlansa, bunday tessitura ashulachiga noqulaylik tug'diradi.

Bolalar ovozining sifati, uning yoqimlilikiga faqat ovozning mo'tadil jaranglash paytida ma'lum bo'ladi. Xuddi 7-10 yoshda bolaning qo'shiq aytish vaqtida tovush sifatining shakllanish jarayoni sodir bo'ladi. Maktab yoshida bolalar ovozining yoqimlilikiga notekis bo'ladi.

Ayniqsa uning tovushlarni ifoda qilganda shu notekislik seziladi. Xor rahbarining asosiy vazifalaridan biri ovoz diapazonining barcha tovushlarida unlilarning bir tekis jaranglanishiga erishishdir. Ashula aytish vaqtida artikulatsiyaning, talaffuzning tovush hosil qilishda to'g'riligiga e'tibor berish juda muhimdir.

Vokal ishida tovushlarning yumshoq va qattiq attackasidan to'g'ri foydalanish ovozning yoqimli chiqishi va ovozdagi bo'g'ilish, qichqirish, dimog'da kuylash kabi kamchiliklardan holi bo'lishga yordam beradi. Ovozning eng yaxshi jaranglashi odatda, primar (asosiy tovush) ohanglari, deb ataluvchi qismida namoyon bo'ladi.

Primar tovush – xonanda ovozining o'rta diapozonida joylashgan bo'lib, ovozning o'ziga xos tomonlarini ochib beruvchi bir yoki bir necha tovushlarning yengil, tabiiy va yaxshi jaranglashiga aytiladi. Bu tovushni ritm registr (1-oktavaning Mi-Si notalari)dan izlash kerak bo'ladi. Primar tovush ayniqsa, ashula

sekin aytilayotgan paytda yaqqol quloqqa chalinadi. Diapazoni chegaralangan qo'shiqlar primar tovush uchun qimmatli badiiy material bo'la oladi. Masalan, N.Norxo'jaevning «Yaxshi bola», o'zbek xalq qo'shiqlaridan «Oq terakmi, ko'k terak», «Choriy chanbar» lar ana shunday qo'shiqlar sirasiga kiradi.

Shunday qilib, ovozlarning uncha katta bo'lmagan diapazoni hamda ularning bir turdagi jaranglashi (faltset) bolalarning biz ko'rib o'tgan yoshida ovozlarni shartli ravishda «baland» va «quyi» ovozlarga bo'ladi. Faqat bir xor qatnashchisining ovozini alohida tartibda tinglash, bola ovozining past-balandligini aniqlashga yordam beradi. Xorda ashula aytganda bolalarning har biri bilan alohida mashg'ulot o'tkazish qiyin bo'lsa-da, lekin rahbar xor ishtirokchisini birma-bir tekshirish, ovozini moslashtirish bo'yicha xor-meystrlarning (xor ustasi, rahbari) mashg'ulotlarini o'tkazish kabi shakllardan foydalanishi maqsadga muvofiqdir. Bolalar ovozini asrash xormeysterning eng muhim vazifasi hisoblanadi. Bolalar bilan faol mashg'ulotlar o'tkazish kerak, lekin ularning ovozlarni charchatib qo'ymaslik lozim. Qo'shiqchilik san'ati ma'lum miqdorda murakkab bo'lishi mumkin, biroq ular bolalarning ovoz imkoniyatlariga mos tushishi kerak. Ayniqsa ijro etilayotgan asarning diapazoniga va tessitura shartlariga diqqat-e'tibor bilan munosabatda bo'lish lozim. Bolalar xoridagi butun ashula jarayoniga jamoa qatnashchilarining jismoniy imkoniyatlari va psixologiya xususiyatlaridan kelib chiqib, tuzatishlar kiritilishi lozim.

Ashula aytish ko'nikmalariga ega bo'lmagan o'quvchi kuylayotgan paytda yelkalari ko'tarilib, nafasi tiqilib qolayotgandek notekis nafas oladi. Bunday nafas olish esa tovush chiqarishga va bola organizmiga salbiy ta'sir etadi. Ulardagi bu kamchilikni yo'qotish uchun bolalarning diqqat-e'tiborini diafragma (qorin bo'shlig'iga) qaratish, ularni yelkadan emas, ko'krak qafasi bilan nafas olishga va chiqarishga o'rgatish lozim. Qorin mushaklarini ishga solish kerak. Kattalarga taqlid qilib, bolalar ko'pincha baland ovoz bilan qo'shiq aytishga tirishadilar. Ular zo'riqib aytish bilan yoqimli aytish bir xilda deb o'ylashadi. Bolalarga bu tushuncha noto'g'ri ekanligini, ovoz sifati yoqimlili, diapazoni, tovushlarning tekisligi va ovozdan foydalana bilishga bog'liqligini tushuntirish lozim.

Qo‘shiq aytish jarayoni oldindan rejalashtirilgan bo‘lishi kerak. Bolalarning baqirib, zo‘riqqan ovozda ashula aytishlariga yo‘l qo‘ymaslik kerak. Bolalarni vokal mashg‘ulotlarida chiniqtirish, ovozlarni rivojlantirish, ashula aytish ko‘nikmalarini o‘rgatish lozim. Bolalar ovozining asosiy sifatlari yengillik va jarangdorlik bo‘lib, tabiatiga ko‘ra ular inson organizmining yosh xususiyatlari bilan bevosita bog‘liq. Bolalar ovozining ana shu o‘ziga xos jihatlari haqida doimo o‘ylash va ularni saqlash juda zarur.

2.1. KICHKINTOYLAR XORI

Vokal-xor jamoasiga yaxshi va a'lo darajadagi musiqaviy qobiliyat va sog'lom ovozga ega bo'lgan bolalargina qabul qilinadi.

Biroq tajriba o'rtacha musiqaviy qobiliyatga ega bo'lgan bolalarni ham qabul qilish mumkinligini ko'rsatmoqda. Uslubiy jihatdan to'g'ri, muntazam olib boriladigan mashg'ulotlar davomida kichik yoshdagi bolalarda musiqaviy qobiliyat ochiladi, eshitish, xotira xususiyatlari rivojlanadi, aniq ifoda etishni o'rganishadi.

Jamoaga qabul qilish ikki bosqichdan iborat:

- birinchi bochiqichda, xor rahbari bolalarning musiqaviy eshitish qobiliyati, musiqaviy xotira va aniq ifoda qobiliyatini tekshiradi;
- ikkinchi bosqichda esa, xor rahbari xorga tanlangan bolalarning yakka tartibda ovoz xususiyatlari bilan tanishadi va ularni xor guruhiga bo'ladi.

Oldindan alohida jurnal ochilib, unga bolaning u yoki bu musiqaviy va ovoz ko'rsatgichlari qayd qilinadi. Jurnal uchun quyidagi sxemalar taklif etiladi.

№	Bolalar ismi va familiyasi	Yoshi	sinfi	Musika eshitish qobiliyati	Usul tuyg'u-si	Ovoz sifati	Musika savodi	Qo'shiq aytishi
2	Juraev Alisher	10	7- v	5	5	4	4	5
1	Axmedov Ravshan	9	7- a	4	4	5	4	4

Ikkinchi jurnalda esa umumiy ma'lumotlari belgilanadi.

№	Bolalar ismi va familiyasi	Turar joyi	Telefoni	Ota-onasining F.I.O va ishlash joyi	
1	Juraev Alisher	A.Timur -8	229-43-22	Juraev. B	ADU
2	Axmedov Ravshan	Mukumiy-54	223-33-33	Axmedov R	Maktab-6

Bolalarning qobiliyatini tekshirish uchun tanish bo'lgan qo'shiqlarni cholg'u asbobidan foydalangan holda eshittirish tavsiya etiladi.

Qo'shiqlar ijro etilishi mumkin. Bu qo'shiqlardan tashqari primar (qulay) tovushlardan tuzilgan oddiy kuy namunalarini chalib berish ham mumkin. Bolalar bu kuyni tinglab, cholg'u yordamisiz ovoz bilan qaytarishadi.

Xor rahbari shu yo'l bilan bolalarni musiqa eshitish qobiliyatini, ovoz balandligini, ohangni ilg'ab olish darajasini, xotirasini aniqlaydi. Odatda shunday bolalar ham borki, oddiy kuylarni ham ilg'ab ololmaydilar. Bunday vaziyatda ularning musiqa eshitish qobiliyati, alohida, qulay registrdagi tovushlarni qaytarib ko'rish bilan aniqlanadi. Agar bola cholg'u asboblari ohangini takrorlay olmasa, xor rahbari o'z ovozi vositasida bolaga biror bir kuy yoki qo'shiqdan namuna ko'rsatishi mumkin. Agar bola shundan keyingina tovushni to'g'ri takrorlay olsa, demak, unda eshitish qobiliyati yetarli ravishda rivojlanmagan bo'ladi. Bunday bolalar ham xorga qabul qilinsa bo'ladi va xor rahbari nazoratida ma'lum bir vaqtgacha kuzatiladi.

Bolalarning ritmik tuyg'usi murakkabligi turlicha bo'lgan usullar bilan sinab ko'riladi. Xor rahbari tomonidan berilgan usullar ohangini bolalar chapak chalib qaytarishlari kerak. Agar oddiy usul to'g'ri takrorlansa, keyin chapak yordamida murakkabroq usul beriladi

Bolalar musiqaviy xotirasi kuylardan parchalarni ketma-ket takrorlash vositasida tekshiriladi.

Shundan soʻng bolaning ovoz imkoniyatlarini tekshirishga oʻtish lozim. Xor rahbari ovozining yoqimlilik, kuchi va diapazoni haqidagi maʼlumotlarni yozib boradi. Ovoz diapazoni ayrim qoʻshiqlarni, mashqlarni turlicha – yuqori va pastki pardalarda kuylatib tekshiriladi, diapazonlarning yuqori va quyi tovush nuqtalari aniqlanadi.

Xorda bolalar ikki xor guruhlariga boʻlinadi. Birinchi guruh yengil, yorqin, diapazoni birinchi oktava Re va ikkinchi oktava Mi notalari oraligʻidagi ovozga ega boʻlgan bolalarni oʻtkazish mumkin. Ikkinchi guruhda esa–mustaqil kuylash qobiliyatiga ega boʻlgan va birinchi oktava Do-Si oraligʻidagi diapazonda qoʻshiq ayta oladigan bolalar oʻtkazilishi tavsiya etiladi.

Xorning umumiy soni 50-60 nafar bolalardan tashkil topsa, yetarli darajada boʻladi. Xor mashgʻulotlari haftada ikki marta ikki soatdan oʻtilishi maqsadga muvofiq.

Bunda mashqlar oʻrtasida tanaffus boʻlishi lozim. Xor jamoasi doimiy, maxsus jihozlangan, keng, issiq, yaxshi aks-sado beradigan xonaga ega boʻlishi kerak. Xordan maʼlum uzoqlikda fortepiano (royal) qoʻyiladi. Darslarni akkordeon, bayan, dutor, rubob joʻrligida ham oʻtkazish mumkin.

Mashgʻulotlar paytida bolalar qoʻshiq aytganda gavgani toʻgʻri tutib, bosh, yelkalarni, qoʻllarni tabiiy holatda tutishi kerak. Konsertlarda esa sahnada turib shu holatni saqlashlari lozim.

7-10 yoshga yetgan bolaning nafas yoʻllari yaxshi rivojlanmagan boʻladi. Shuning uchun ham ular nafasini chuqur olishmaydi. Qoʻshiq aytganda eng qulay va maqsadga muvofiq pastki qovurgʻalar va diafragma bilan olinadigan nafas toʻgʻri hisoblanadi.

Odatda, bolalar nafas olganlarida, yelkalarini ham koʻtarishadi. Ayrim bolalar burunni tortib nafas olishadi. Bunday nafas olish zarar ekanligini ularga tushuntirish lozim va toʻgʻri nafas olishni albatta oʻrgatish kerak. Buning uchun oʻyin sifatida olingan mashqlardan foydalanish, oddiy misollar bilan tushuntirish kerak.

Masalan faraz qilamizki, bolalar qo‘llarida gul. Ular gulni burunlariga yaqinlashtirib, sekin hidlab ko‘rishmoqda. Ayni paytda ularning qorni harakatga tushadi va ko‘tariladi. Bu hol bolalarning to‘g‘ri nafas olishlarini bildiradi.

Shu mashqni bir necha marta qaytargandan keyin, boshqa o‘yinni tavsiya qilish mumkin. Bolalar yuzlarining oldiga kaftini ko‘tarib turishadi. Nafasni olib, ozgina uni ushlab turishadida, keyin asta-sekin o‘pkadan havoni kaft tomonga chiqarishadi. Bu paytda rahbar sanoqni olib borishi mumkin (bir, ikki, uch, to‘rt, besh, olti va h.). Keyingi darslarda bu mashqlar qaytarilib, sanashni o‘ngacha yetkazish mumkin.

Qo‘shiqlarni o‘rgatganda ham bolalarning nafas yo‘llarini mustahkamlashga ahamiyat berish lozim.

Masalan: N.Norxo‘jaev «Nevaralar qo‘shig‘i», S.Barnoev she‘ri. SHu qo‘shiqni namuna sifatida olsak bo‘ladi.

Rahbar bu qo‘shiqni kichik jummalarga bo‘lib belgilaydi.

Keyin bolalarga o‘rgatganda, ulardan bu jummalarni bir nafasda ijro etishni talab qiladi. Har bir nota, ayniqsa oxirgisi, aniq va ravshan eshitilishi kerak. Bu oxirgi notani *fermato* bilan (ya’ni cho‘zibroq) ijro etish kerak.

Musiqaviy jummalarni ijro etganda nafasni to‘g‘ri olish, uni ushlab turish, asta-sekin nafas chiqarish qoidalarini rahbar oldiniga o‘zi ko‘rsatadi.

Nafas tezda chiqarilib, qo‘shiq ijro etilsa, tovushlarning sifati xiralashadi. Shu farqni sezgan bolalar tovushi chiroyli, mayin chiqishi uchun doim to‘g‘ri nafas olishlariga intiladilar. Shunday qo‘shiqlar ham uchraydiki, ularni kichik jummalarga bo‘lish tavsiya etilmaydi. Bunday holatda bu asarni xorda ko‘pchilik ijro etganda, zanjirsimon nafas bilan foydalanish mumkin. Masalan: S.Abramovanning «Qo‘g‘irchog‘im» qo‘shig‘i. N.Ro‘zimuhamedov she‘ri. Naqorati bilan:

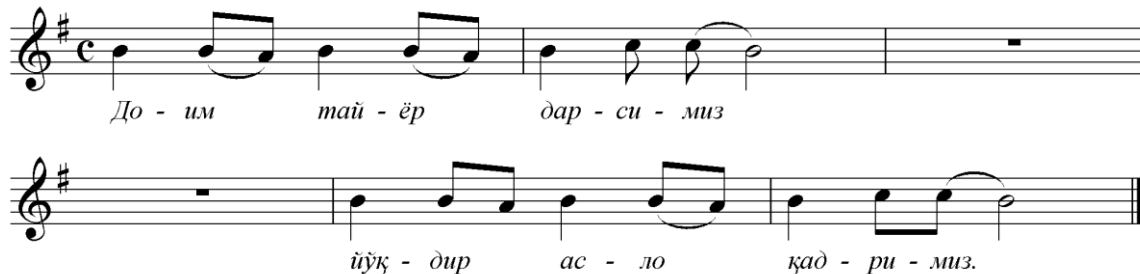

Aytilayotgan jumlada qayta nafas olgandan so‘ng tovushni sekinlashtirib, mayin ovoz bilan o‘rtoqlarining ijrosiga qo‘shilib aytish qoidalarini bolalarga tushuntirish kerak. So‘zlarning o‘rtasida nafas olmaslikni xor qatnashchilariga aytib o‘tish lozim.

OVOZ HOSIL BO‘LISHI

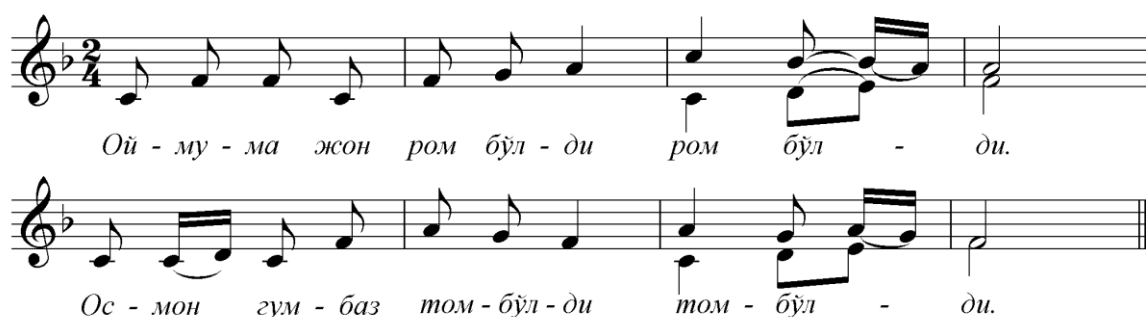
Nafas olgandan so‘ng kuylash jarayonida ovoz paydo bo‘ladi. Bu tovush to‘satdan hosil qilish (attaka) deyiladi. Ovozni to‘satdan jadallik bilan hosil bo‘lishi keskin, qudratli chiqishi-kuchli attaka deb ataladi.

Masalan: N.Norxo‘jaevning «Xoh qishda, xoh ishd» (P.Mo‘min she’ri) qo‘shig‘i.

Bu qo‘shiqni shu shaklda ijro etish bolalarning tovush hosil qilish a‘zolarini faollashtiradi. Tovushning tez boshlanishi tiniq, sof talaffuzning chiqishiga yordam beradi. Lekin bolalarning baqirmasdan, qichqirmasdan ashula aytishlariga zamin yaratish kerak. Ovozning muloyim, mayin boshlanishi–mayin attaka deb ataladi.

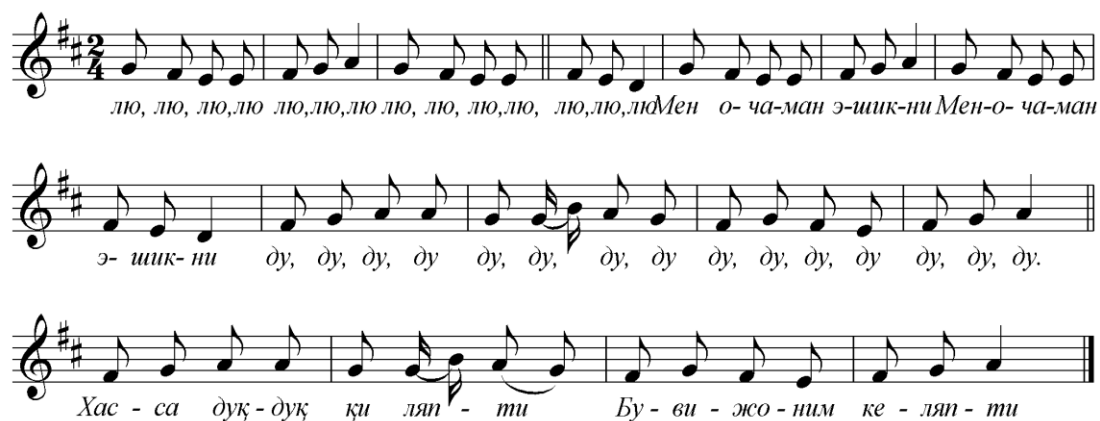
Masalan: Sh.Yormatovning (Q.Muhammadiy she’ri) «Oymomajon rom bo‘ldi» degan qo‘shig‘i.

Lekin boshlang'ich bosqichda bu shaklda tovush kuchsiz holda tuzilishi mumkin. Bunda rahbar mashqlarda kuchli attaka bilan mayin attaka shakllarini almashtirib turishi lozim. Yorqin, chiroyli ovoz bilan qo'shiqlarni ijro etishda artikulyatsiya, diksiya (so'z talaffuzi) katta rol o'ynaydi. Kichkintoylar ovozining tusi (tembr) notekis bo'ladi, xiralashadi. Chunki ashula aytganda unli tovushlarning tuzilishi so'zlashgandagiga qaraganda ajralib turadi.

Unli tovushlar – ijroning asosidir. Ular tufayli ovozning xonandalik mahorati shakllanadi va rivojlanadi. Unli tovushlarning aniq, yaxshi jaranglashi uchun bolalarga ovoz hajmining hamma tovushlarini bir tekisda, yuqori pozitsiyada ijro etishlarni o'rgatish lozim.

Quyidagi mashqlardan foydalansa bo'ladi.

Oldingi mashqlarni «Lyu» «Du» bo'g'inlari bilan ijro etish lozim. Keyinchalik so'zlar bilan qaytarsa bo'ladi.

Yopiq (ya'ni «niqobdor») ovozning jaranglashiga «O» yoki «Yo» tovushlariga aytiladigan mashqlar yordam beradi.

Yangi qo‘shiqlarni o‘rganganda jummalarni har xil unli tovushlarda ijro etish foydali.

Undosh tovushlarga ham ahamiyat berish lozim. Ularni qisqa va aniq talaffuz etish kerak.

XONANADALAR OVOZINI SOZLASH

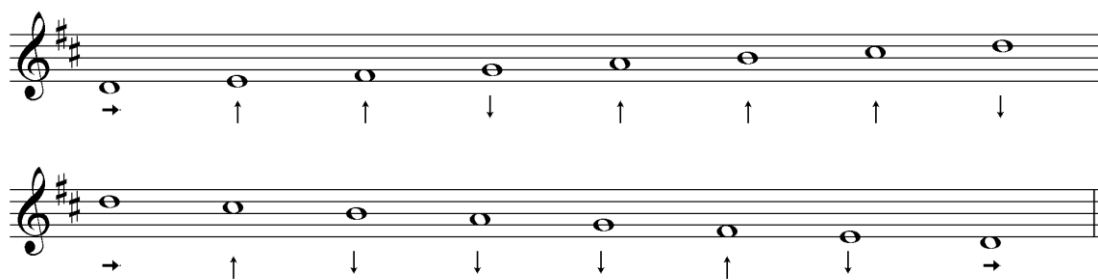
Tovushlarni tiniq, sof talaffuz etish – bu vokal-xor ijrosining asosidir. Bunga birinchi darsdan boshlab ahamiyat berish kerak.

Vokal jamoalariga qatnashadigan bolalar har xil musiqaviy qobiliyatga ega bo‘ladi. Biri kuylarni sof, tiniq talaffuz bilan qaytaradi, boshqalarining eshitish qobiliyati rivojlanmagan bo‘ladi. Shunday bolalar ham uchraydiki, tovushlarni aniq eshitib turib, ularni to‘g‘ri talaffuz qilolmaydilar. Noto‘g‘ri talaffuzning sababini aniqlash uchun har bir bolani alohida tekshirish lozim.

Bolalarga mashqlarni, qo‘shiqlarni har xil dinamik tusda o‘rgatish kerak. Shunda ularning e‘tibori oshadi va tiniq, sof talaffuzga intilishadi. Odatda xor sozi garmonik (vertikal) umumiy xor sozi va melodik (gorizontal) har bir vokal-xor guruhining sozidan iborat.

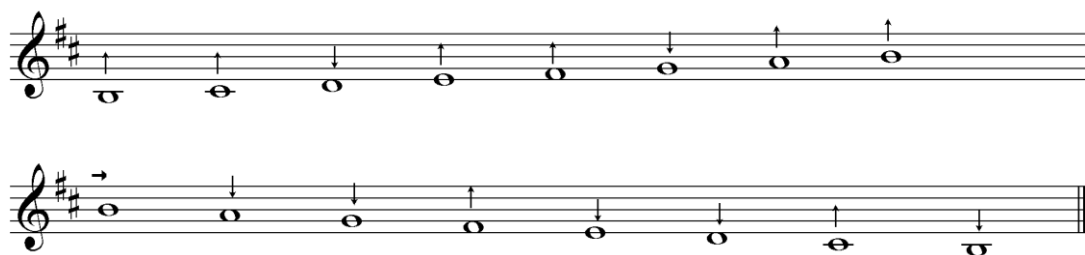
Melodik soz – melodik intervallarni, major va minor bosqichlarini aniq talaffuz bilan ijro etilishidir.

Garmonik soz – garmonik intervallar va akkordlarni to‘g‘ri talaffuz qilinishidir. Xorning to‘g‘ri sozlanishi major va minor gammalarining to‘g‘ri talaffuz qilish qoidalarini bilishga bog‘liq. Major gammasi quyidagicha kuylanadi.

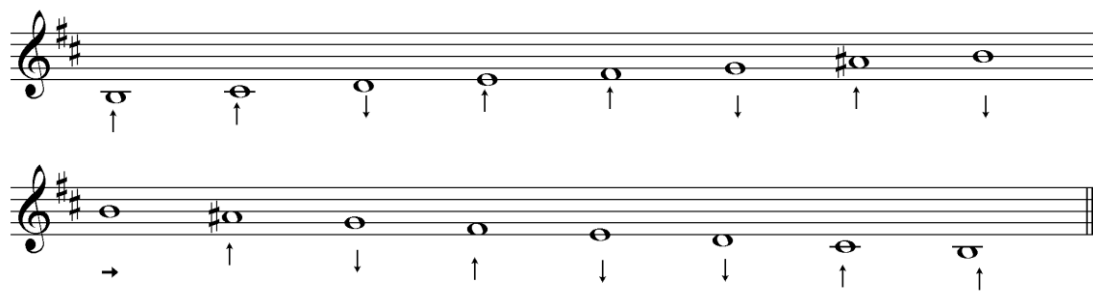
Birinchi bohqich mustahkam-barqaror kuylanadi. Ikkinchi, uchinchi, beshinchi, oltinchi, yettinchi bosqichlar yuqorilatishga moyillik bilan kuylanadi.

To‘rtinchi va beshinchi bosqichlar yuqoridan pastga harakatlanganda pasayishiga moyillik bilan kuylanadi.

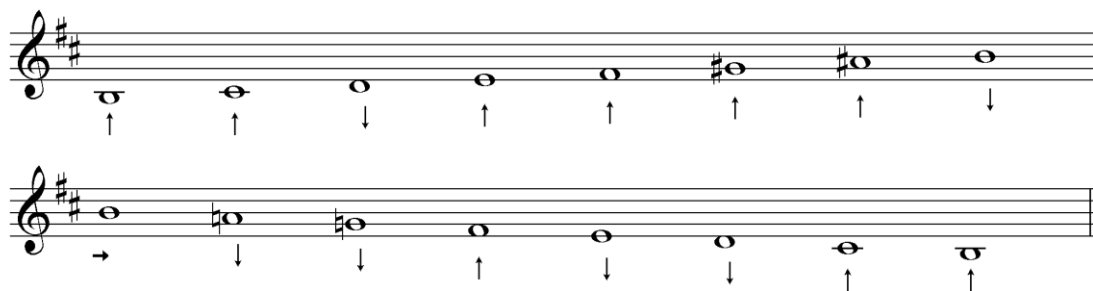
Tabiiy minor gammasi. Birinchi, ikkinchi, to‘rtinchi, beshinchi, yettinchi bosqichlar yuqorilatishiga moyillik bilan kuylanadi. Uchinchi, oltinchi bosqichlar esa pasayishiga moyillik bilan kuylanadi.

Garmonik minor talaffuzi.

yettinchi bosqich yuqorilatishga moyillik bilan kuylanadi (yuqoridan pastga tushganda va pastdan yuqoriga ko‘tarilganda)

Melodik minor talaffuzi

Oltinchi va yettinchi bosqichlar kuy pastdan yuqoriga ijro etilganda yuqorilatishga moyillik bilan kuylanadi. Yuqoridan pastga kuylanganda–pasayishga moyillik bilan talaffuz qilinadi.

INTERVALLAR TALAFFUZI

Sof intervallar (prima, kvarta, kvinta, oktava) mustahkam-barqaror kuylanadi. Bolalar shu intervallarni sof talaffuz qilishlari uchun quyidagi mashqlardan foydalanishlari mumkin.

«Beozor musicha» M.Otajonov musiqasi, K.Ota she’ri

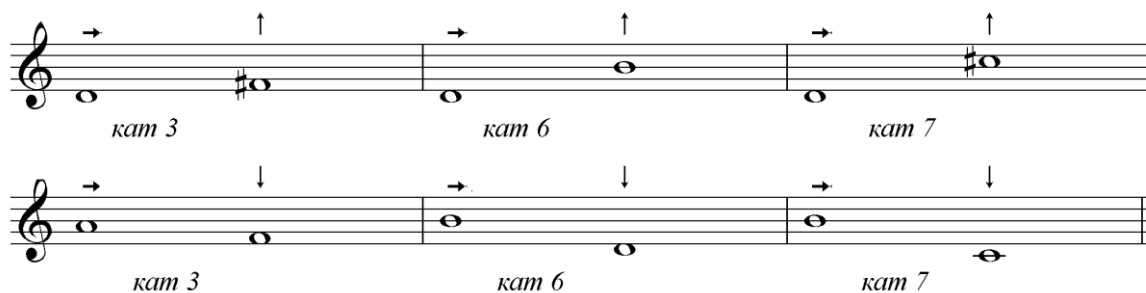

Shu intervallarning sof jaranglashi uchun ularning orasini tovushlar bilan to‘ldirish kerak.

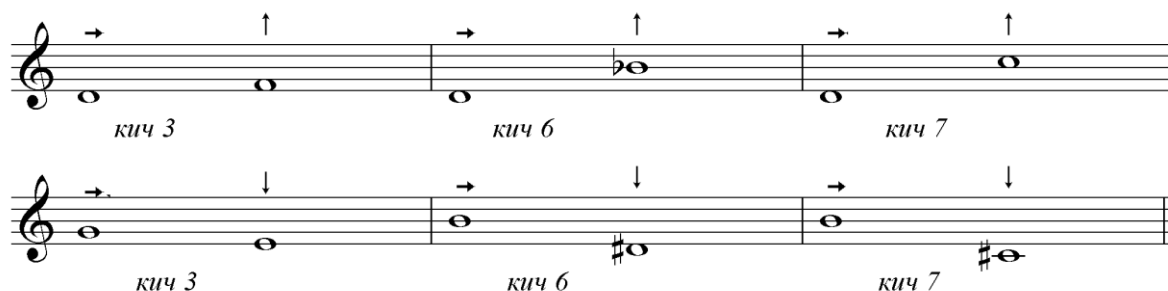
Masalan: «Chittigul»

Hamma katta intervallar bir tomonlama kengayishiga moyillik bilan talaffuz qilinadi.

Hamma kichik intervallar bir tomonlama torayishiga moyillik bilan talaffuz qilinadi.

Qo'shiqlardan namunalar:

«Ohanglarda ertaklar» A.Mansurov musiqasi va she'ri

«Turkiston farzandimiz» D.Omonullaeva musiqasi,
T.Mullaboev she'ri.

«Bulbulcha» G'.Qodirov musiqasi.

Major va minor ladining (pardalarining) aniq sezish uchun mashqlar:

XOR JAMOASIDA ANSAMBL TUYG‘USINI RIVOJLANTIRISH

Ansambl – fransuzcha so‘z bo‘lib, u “birgalikda, uyg‘unlik bilan” degan ma’noda ishlatiladi.

Ansambl jamoa bo‘lib kuylash san’atining asosiy omillaridan biridir. Bolalar xorida ansamblga erishish juda qiyin vazifa, chunki kichkintoylar tez toliqishadi, ular e’tibor bilan turishi juda mushkul. Ba’zi bir bolalar ovozlarini zo‘riqtirib kuylashadi, tempni (asar tezligi) tezlashtiradi yoki susaytirishadi, so‘zlarni esa birgalikda aytishga ulgurmaydilar.

Xor rahbari bolalarni har bir darsda tarbiyalashi lozim. Qo‘shiq aytish jarayonida ansambl tuyg‘usini shakllantirish uchun xor rahbari ko‘p narsalarga ahamiyat berishi kerak: jumladan, musiqiy ijro usuli va tempning birligi, har bir asarning o‘ziga xos dinamik tushlari va jilolarini oydinlashtirish, jummalarni birgalikda boshlash yoki tugallash va boshqalar. Nafaqat yuksak asarlarni

o'rganganda balki oddiy qo'shiqlarni o'rganishda ham shunday ko'nikmalarga erishiladi. Takroriy mashg'ulotlarni bolalar bilan o'tkazganda ular konsert paytida qaerda turishlarini nazarda tutish lozim. Har bir bola o'zining joyini bilishi kerak.

Bolalarda usuliy ansamblni tarbiyalashda quyidagi mashqlardan foydalanish mumkin.

Asar ijro etilganda, bolalar chapak chalib takrorlashi mumkin. Masalan, birinchi guruhdan qo'shiqni ijro etishni, ikkinchi guruhdan esa – chapak chalish bilan usullar sur'atini zarblashni talab etiladi.

Xor rahbari bolalarga berilgan vazifani diqqat bilan tekshiradi, lekin o'zi shu payt dirijyorlik qilmaydi. Dirijyorsiz qo'shiqlarni ijro etish bolalarga usul va tempni his etishni shakllantirishga yordam beradi.

Ish davomida rahbar ko'p qiyinchiliklarga duch keladi. Ayrim qiyinchiliklarni bartaraf etishda unga asar partiturasini sinchkovlik bilan o'rganishi yordam beradi. Qiyin joylarini aniqlab, ularni tekislashga harakat qilishi lozim.

QO'SHIQ O'RGATISH

Xor rahbari bolalarga o'rgatadigan asarni oldindan o'zi har tomonlama o'zlashtirib olishi, uning mazmunini anglashi va qo'shiqni xorga o'rgatish uslublarini o'ziga aniq tasavvur qilgan holda ish rejasini tuzishi zarur. Ish rejasi asarni ma'lum bo'laklarga (jumalarga) bo'lish, o'zlashtirish, qiyinroq bo'lgan bo'linmalarini aniqlash, ularni bartaraf qilish yo'llarini topish, nafas olish joylarini belgilash, dinamik belgilarini, asar shaklini aniqlash kabi asosiy masalalar aks ettirilgan bo'lishi kerak.

Qo'shiq o'rgatish jarayonini ramziy ravishda uch qismga bo'lish mumkin: asarni eshittirish, so'zlarini va kuyini o'rgatish hamda mustahkamlash va nihoyat badiiy-ifodali qilib aytishga o'rgatishdir. Asarning bolalarga o'rgatishdan oldin rahbar asar bastakori va shoiri, asar mazmuni to'g'risida gapirib berishi lozim. Shundan so'ng asarni biror musiqa asbobida chalib yoki kuylab berish mumkin.

Yaxshi ijro bolalarda qo'shiqqa nisbatan qiziqish uyg'otadi va ularda qo'shiqni o'rganib ijro etish ishtiyoqi paydo bo'ladi.

Qo'shiq jumlalarga bo'linib o'rgatiladi. Avval rahbar qo'shiqning o'rgatiladigan qismini bir yoki ikki marta pianinoda chalib eshittiradi. Bu paytda bolalar diqqat bilan o'tirishlari kerak. Qo'shiq tinglangach, uni sekin-asta ovoz bilan o'rganish jarayoniga o'tish mumkin.

Yangi o'rgatiladigan jumla oldingisi bilan qo'shib qaytarilishi lozim. Rahbar qo'shiq o'rgatishda so'zlarning aniq talaffuzini va kuyning ba'zi bir ritmik tizimlarini tovush xarakterini va to'g'ri nafas olishni ko'rsatib - eslatib turishi kerak. Agar ba'zi bir jummalarni o'rganishda ayrim qiyinchilikka duch kelinsa, shu jumlaning qayta-qayta takrorlayverish bolalarni charchatib va tez zeriktirib qo'yishi mumkin. Shunday hollarda qo'shiqning keyingi jummalarini o'rgataverish kerak. Talaffuzdagi ayrim nuqsonlarni keyingi mashg'ulotlarda yo'qotib borish tavsiya etiladi. Ba'zida bolalar tomonidan intonatsion (tovush talaffuzi) xatoliklarga yo'l qo'yilsa, uni darrov bartaraf etish choralari ko'rish lozim.

Agarda qiyinroq jumla uchrab, uni o'rganishda bolalar qiynalayotgan bo'lsalar, xor rahbari to'g'ri va noto'g'ri ijroning farqini tushuntirib, xatoni aniqlashga yordamlashishi va maqsadga erishmoq uchun ayrim mashqlardan foydalanishi mumkin. Masalan: kuyda noqulay intervallar uchrasa va ularni eslash qiyin bo'lsa, shu intervalni yuqoridan pastga yoki pastdan yuqoriga qarab hamma tovushlarni nomi bilan kuylash, keyin esa, ikki-uch marta shu intervallarni alohida aytirish yo'li bilan xotirada saqlab qolish mumkin.

Masalan: «**Baxtiy erkato'y**» T.Toshmatov musiqasi, X.Muhammad she'ri

2.2. O'RTA YOSHDAGI BOLALAR XOR JAMOASI

Vokal–xor jamoasi eng ommaviy san'at jarayonlaridan biridir. Uning ommabopligi xorga har bir o'quvchi yoki xonanda qabul qilinaveradi degani emas, balki musiqiy iste'dod va salohiyat mavjudligi muhimdir. Xorda kuylashning qulaylik jihatlari ham bor. Masalan, vokal–xor ijrochilari uchun alohida cholg'u asboblarning zarurati yo'q yoki ularga yakka tarzda vazifalar ham berilmaydi. Shu bilan bir qatorda ashula aytishning o'ziga xos tomonlari bilan bog'liq o'z qiyinchiliklari ham yo'q emas. Xonandaning ovozi o'ziga xos «musiqa asbobi» hisoblanadi. Biroq kuylashdan oldin tinglay bilish ham kerak. Tinglaganda ham ayrim musiqa tovushlarini yoki ohangni tashkil etuvchi tovushlarning ketma-ketligini aniq yetkazib bera oladigan darajada eshita bilish kerak. O'z–o'zidan ma'lumki, ashula aytish uchun, bolada avvalo, tabiiy musiqiy eshitish qobiliyati, musiqiy xotira va aniq ifodalay bilish qobiliyati bo'lishi zarur. O'quv yilining boshida bolalardagi ana shu fazilatlardan kelib chiqib, xorga xonanda bolalar qabul qilinadi. Xor jamoasiga faqat yaxshi va a'lo darajadagi musiqiy qobiliyatga hamda sog'lom ovozga ega bo'lgan bolalargina qabul qilinadi. Biroq, tajriba o'rtacha musiqiy qobiliyatga ega bo'lgan bolalarni ham qabul qilish mumkinligini ko'rsatmoqda. Uslubiy jihatdan to'g'ri va muntazam olib boriladigan mashg'ulotlar davomida ulardagi musiqiy qobiliyat ochib boriladi. Eshitish, xotira xususiyatlari rivojlanadi va aniq ifoda etishni o'rganadi.

Bolalarni tinglab ko'rish, ularning qaysi (kichik, o'rta yoki katta yoshdagi bolalar xoriga) xor guruhiga qabul qilinishidan qat'iy nazar, yagona tamoyil asosida o'tkaziladi. Oldindan alohida jurnal ochilib, unga bolaning u yoki bu musiqiy qobiliyati va ovoz ko'rsatgichlari qayd qilinadi. Bolalarning kuyni ilg'ab olish tuyg'usini, musiqiy xotirasini, ashula ayta olish darajasini aniqlash uchun turli ohangdor, kuy namunalari foydalanadi. Har bir bola uchun alohida musiqiy parchalar tayyorlashning zarurati yo'q. Oldindan tayyorlangan kuy namunalari, musiqiy parchalar vositasida har bir bolaning musiqiy va ashula

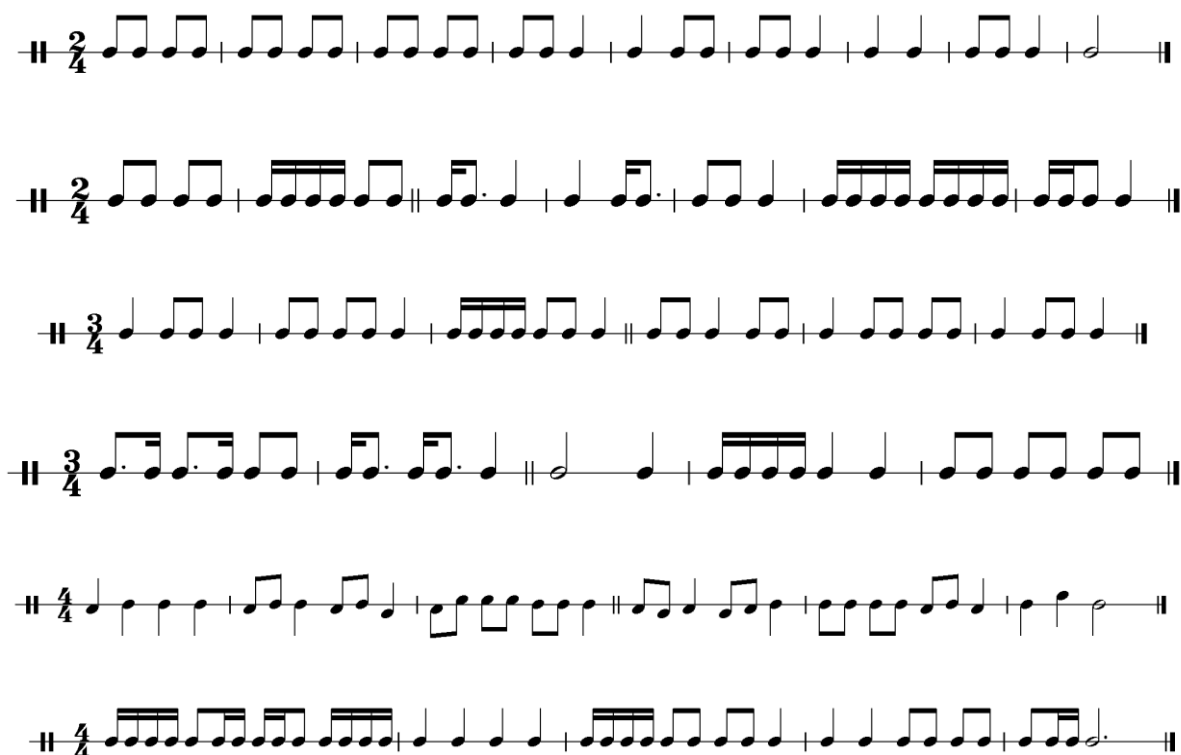
aytish qobiliyatini sinab ko‘rish mumkin. (La, la, la; na, na, na yoki pam, pam, pam).

Misol:

Vokal–xor jamoasiga qabul qilingan bolalar alohida-alohida tekshiruvdan o‘tkaziladi. Ularning har biriga o‘zi uchun tanish bo‘lgan qo‘shiqni jo‘rsiz, ya’ni cholg‘u asbobi yordamisiz kuylab ko‘rish tavsiya etiladi. O‘kituvchi shu yo‘l bilan bolaning musiqa eshitish qobiliyatini, ovoz balandligini, ohangni ilg‘ab olish darajasini va musiqiy xotirasini aniqlaydi. Bolalarning musiqa eshitish qobiliyati cholg‘u asboblari ohangidan olingan alohida-alohida qulay registrdagi tovushlarni ovozi vositasida qaytarib ko‘rish bilan aniqlanadi. Agar bola cholg‘u asboblarini ohangini o‘z ovozi yordamida takrorlay olmasa, xor rahbari o‘z ovozi vositasida bolaga namuna ko‘rsatishi kerak. Agar bola shundan keyingina

tovushni to'g'ri takrorlasa, demak, unda eshitish qobiliyati yetarli darajada rivojlanmagan bo'ladi. Bunday bolalar ham xor jamoasiga qabul qilinadi. Bolaning usulni ilg'ab olish darajasini esa murakkabligi jihatidan turlicha bo'lgan usullar bilan sinab ko'riladi. Masalan, rahbar tomonidan ovozda yoki cholg'u asboblariida chalingan ohangning usulini bolalar kaftlarini bir-biriga urish yoki qalamni stolga urish bilan bajarishi mumkin. Agar stolda usul to'g'ri takrorlansa, keyin murakkabroq usul orqali sinab ko'rish kerak.

Bolaning musiqa xotirasi kuylardan parchalarni ketma-ket takrorlash vositasida tekshiriladi. Kuylashning bola uchun qanchalik qiyin yoki oson bo'lishi uning yoshiga bog'liq. O'rta va katta yoshdagi bolalar uchun esa bir muncha murakkab kuylar tanlanadi. SHundan so'ng bolaning ovoz imkoniyatlarini tekshirishga o'tish mumkin. Jamoa rahbari ovozning yoqimlilik, kuchi va diapazoni haqidagi ma'lumotni yozib oladi.

Ovoz diapazoni ayrim qo'shiqlarni, mashqlarni turlicha, ya'ni yuqori va quyi pardalarda kuylatib tekshiriladi, ovoz diapazonining yuqori va quyi tovush

nuqtalari aniqlanadi. Bunda avvalo bolaning xor guruhida ashula ayta olish qobiliyati aniqlanadi. Agar diapazonda quyi va yuqori tovushlar bo'lib, o'rta tovushga ega bo'lsa, bunday ovoz uchun alt (past ovoz) guruhi maqsadga muvofiqdir.

Diapazoni kuchli ovozning qaysi partiyaga mansubligi quyidagicha aniqlanadi: agarda diapazonda quyi tovushlar kuchli bo'lsa alt partiyasiga, yuqori tovushlar kuchli bo'lsa diskant (yuqori ovoz) guruhiga mansub bo'ladi.

Birinchi diskantlar guruhiga yuqori, ayni paytda, yoqimli ovozga ega bo'lgan bolalarni tanlash kerak. Chunki ijro etilayotgan asarning asosiy og'irligi boshqa ovozlarga nisbatan ko'proq birinchi diskantlar zimmasiga tushishini yoddan chiqarmaslik kerak.

Alt guruhini aniqlashda kuyi pardalarning zo'rliqmasdan, kuchli va shirin jaranglashiga asoslaniladi. Ashula aytish jarayonida ovozning quyi pardalari bir muncha yorqin jaranglagan bolalar alt guruhiga mansub bo'ladi.

Bolalar xor jamoasiga qabul qilish uchun sinab ko'rilganda, ularning ko'pchiligini hayajonlanishi tufayli o'zlarining butun imkoniyatlarini namoyon qilolmasligini nazarda tutish lozim. Vokal-xor rahbari bolalarning tortinchoqlik qilmasdan o'zlarining musiqiy va kuylash qobiliyatlarini, imkoniyatlarini ko'rsatishlariga har tomonlama yordam berishi kerak bo'ladi.

Xorning jo'r ovozligi, uning aniq va jaranglashi xonandalarning ma'lum bir soniga bog'liq. Qo'shiq aytuvchilar sonini keragidan ortiq darajada ko'paytirib yuborish bilan jamoa ovozi yaxshilanmaydi. Bolalar xor jamoasida har bir alohida yosh guruhiga eng ko'pi bilan 50-60 kishi bo'ladi. SHunday qilib, kichik, o'rta va katta yoshdagi guruhlarining hammasida 150-180-nafargacha bola bir paytning o'zida xorda ishtirok etishi mumkin.

Ijroning ta'sirchanligi xor ishtirokchilarining miqdoriga emas, balki ular ovozining sifatiga, ijrochilik mahoratiga bog'liq. Xor jamoasini tashkil etishning dastlabki davrlarida qatnashuvchilar sonini ko'paytirmaslik kerak. Ular 30-40 nafardan iborat bo'lsada, lekin bu bolalarning musiqiy va kuylash qobiliyatlari yaxshi, jarangdor, yoqimli bo'lishi kerak.

Eslatma o'rnida shuni aytishimiz lozimki, asosiy guruhdan tashqari xor guruhida xonandalar zahirasi ham bo'lishi maqsadga muvofiq. Chunki, konsertlarda ayrim sabablarga ko'ra ba'zi bolalar ishtirok eta olmay qolishlari mumkin, bunday hollarda zahiradagi bolalar ular o'rnini to'ldiradi.

BOLALAR XOR JAMAOSIDA INTIZOM MASALALARI

Xor jamoasi faoliyatining asosiy qirralaridan biri- intizomdir. Intizomga rioya qilgan har bir jamoa katta yutuqlarga erishishi mumkin.

Jamoa ishida ikki xil intizom mavjud: bu tashqi va ichki intizomdir. Mashg'ulotlarga o'z vaqtida qatnashish, mashg'ulot paytida gaplashmaslik, rahbarning har bir ko'rsatmasini bajarish, to'g'ri holatni saqlash kabilar tashqi intizom sirasiga kiradi. Tashqi intizom ichki intizomga zamin yaratadi. Xor qatanashchisi diqqat-e'tibori, sezgirligi, rahbarning ko'rsatmasini har daqiqada bajarishga tayyorligi ichki intizom sifatida tushuniladi. Intizom o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. U jamoa rahbari va faollar olib borgan tarbiyaviy ishlar natijasida yuzaga keladi. Xor ijrochiligi ijodiy jarayon bo'lganligi tufayli, intizomga ongli ravishda yondoshish muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalarni qo'rqitish asosida erishilgan intizom ijodiy ishga xalaqit berishi amalda o'z isbotini topgan. Rahbarning o'zi odob-intizomda boshqalarga namuna bo'lishi kerak.

Mashg'ulotlar belgilangan vaqtda va o'z joyida boshlanishi zarur. Xona o'ng'ay, keng va yorug' bo'lishi maqsadga muvofiq.

Ongli intizomni ta'minlashda jamoadagi ijodiy muxitning ahamiyati katta. Bunda dastur sifati, rahbarning ish uslubiyoti kabilar nazarda tutilmoqda. Ongli intizomni tarbiyalashda tushuntirish va ishtirokchilarni ishontirishdan tashqari, kamchilikni ko'rsatish, jamoa o'rtasida xayfsan berish, xor qatnashchisini axloqini umumiy jamoa yig'ilishida muhokama qilish va so'nggi chora sifatida xor jamoasi tarkibidan chiqarish kabi choralarni ham qo'llash mumkin.

Jamoatchilik fikri intizomsizlikka qarshi eng ta'sirchan vositadir. Ongli intizom o'rnatish uchun rahbar jamoatchilik fikriga tayanishi lozim.

BOLALAR XORINI JOYLASHTIRISH

Har bir xor qatnashchisi mashg'ulotlar va konsertlarda ham o'zining aniq joyini aniq bilishi kerak. Vokal xor guruhlarining mashg'ulotlarida bolalar bir qator turishib, ashula aytishadi. Guruhlar qo'shilib mashg'ulot o'tkazilganda esa, har bir guruh alohida qatorda turadi. Bolalarning ovoz imkoniyatlariga qarab rahbarning o'zi joylashtiradi. Sahnaviy chiqishda, ya'ni konsertda ham shunday holat saqlanadi. Ba'zi konsertlarda bolalarning bo'yiga qarab joylashtiradi. Albatta bunday joylashtirish xor jamoasi jarangdorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki, muntazam ravishdagi mashg'ulotlarda shakllangan ansambllarning tartibi buziladi. Mashg'ulotlar va konsertlarda bolalar jamoasini joylashtirish turli ko'rinishlari mavjud.

Ikki ovozli xorlarda odatda:

Diskantlar¹-sopranolar Alt²lar

Dirijyor

yoki aksincha

Altlar

Diskantlar-sopranolar

Dirijyor

tartibida joylashadi.

Uch ovozli xorlarda:

Sopranolar-Diskant 1

Sopranolar-Diskant 2

Alt

Dirijyor

¹ Дискант – сопранолар - ўғил ва қиз болаларнинг юкори овози.

² Альт – ўғил ва қиз болаларнинг пастки овози.

To‘rt ovozli xorlarda:

Sopranolar-Diskant 1 Alt 1

Sopranolar-Diskant 2 Alt 2

Dirijyor

Yoki:

Sopranolar-Diskant 2 Alt 2

Sopranolar-Diskant 1 Alt 1

Dirijyor

Yoki:

Sopranolar-Diskant 1

Sopranolar-Diskant 2

Alt 1

Alt 2

Dirijyor

kabi tartibda joylashtirish mumkin.

Xorni sho‘‘balar bo‘yicha joylashtirganda har bir guruh chegarasida qobiliyatli va musiqaviy imkoniyatlari puxta bolalardan qo‘yiladi. Mabodo, xor sho‘‘balari ketma-ket joylashtirilganda ovozlari kuchli bolalar xor guruhining ikkinchi qatoriga qo‘yiladi.

2.3. UMUMTALIM MAKTABLARI XOR JAMOALARIGA QO'SHIQ O'RGATISH USHLUBLARI

Xor rahbari bolalarga o'rgatadigan asarni oldindan o'zi har tomonlama o'zlashtirib olishi, uning mazmunini anglashi va qo'shiqni xorga o'rgatish uslublarini o'ziga aniq tasavvur qilgan holda ish rejasini tuzishi zarur. Ish rejasi asarni ma'lum bo'laklarga (jumlalarga) bo'lish, o'zlashtirish, qiyinroq bo'lgan bo'linmalarini aniqlash, ularni bartaraf qilish yo'llarini topish, nafas olish joylarini belgilash, dinamik belgilarini, asar shaklini aniqlash kabi asosiy masalalar aks ettirilgan bo'lishi kerak.

Qo'shiq o'rgatish jarayonini ramziy ravishda uch qismga bo'lish mumkin: asarni eshittirish, so'zlarini va kuyini o'rgatish hamda mustahkamlash va nihoyat badiiy-ifodali qilib aytishga o'rgatishdir. Asarning bolalarga o'rgatishdan oldin rahbar asar bastakori va shoiri, asar mazmuni to'g'risida gapirib berishi lozim. Shundan so'ng asarni biror musiqa asbobida chalib yoki kuylab berish mumkin.

Yaxshi ijro bolalarda qo'shiqqa nisbatan qiziqish uyg'otadi va ularda qo'shiqni o'rganib ijro etish ishtiyoqi paydo bo'ladi.

Qo'shiq jumlalarga bo'linib o'rgatiladi. Avval rahbar qo'shiqning o'rgatiladigan qismini bir yoki ikki marta pianinoda chalib eshittiradi. Bu paytda bolalar diqqat bilan o'tirishlari kerak. Qo'shiq tinglangach, uni sekin-asta ovoz bilan o'rganish jarayoniga o'tish mumkin.

Yangi o'rgatiladigan jumla oldingisi bilan qo'shib qaytarilishi lozim. Rahbar qo'shiq o'rgatishda so'zlarning aniq talaffuzini va kuyning ba'zi bir ritmik tizimlarini tovush xarakterini va to'g'ri nafas olishni ko'rsatib - eslatib turishi kerak. Agar ba'zi bir jummalarni o'rganishda ayrim qiyinchilikka duch kelinsa, shu jumlaning qayta-qayta takrorlayverish bolalarni charchatib va tez zeriktirib qo'yishi mumkin. Shunday hollarda qo'shiqning keyingi jumlalarini o'rgataverish kerak. Talaffuzdagi ayrim nuqsonlarni keyingi mashg'ulotlarda yo'qotib borish tavsiya etiladi. Ba'zida bolalar tomonidan intonatsion (tovush talaffuzi) xatoliklarga yo'l qo'yilsa, uni darrov bartaraf etish choralari ko'rish lozim.

Agarda qiyinroq jumla uchrab, uni o'rganishda bolalar qiynalayotgan bo'lsalar, xor rahbari to'g'ri va noto'g'ri ijroning farqini tushuntirib, xatoni aniqlashga yordamlashishi va maqsadga erishmoq uchun ayrim mashqlardan foydalanishi mumkin. Masalan: kuyda noqulay intervallar uchrasa va ularni eslash qiyin bo'lsa, shu intervalni yuqoridan pastga yoki pastdan yuqoriga qarab hamma tovushlarni nomi bilan kuylash, keyin esa, ikki-uch marta shu intervallarni alohida aytirish yo'li bilan xotirada saqlab qolish mumkin.

Masalan: «**Baxtiy erkato'y**» T.Toshmatov musiqasi, X.Muhammad she'ri

KUYLASHDA IKKI OVOZLIKKA O'TISH

Bolalar ma'lum darajada qo'shiq malakalariga ega bo'lgunlariga qadar, bir ovozli ashulalar o'rgatiladi. Bu qo'shiq aytish jarayonidagi boshlang'ich davrdir. Bu boshlang'ich davrda xor rahbari jamoa ijrosida toza ohangdorlikka (intonatsiya), yuqori saviyadagi unisonga (bir ovozlikka) erishadi. Xorda toza unisonga erishish kelgusida ovozlariga bo'linib, ikki-uch ovozda kuylashga ham katta yordam beradi. Ikki ovozlik ko'nikmalarni o'stirishda “*kanon*” (qoida, nusxa) (bir kuyni bir necha ovozda oldin-ketin qaytariladigan ko'p ovozli musiqa.) uslubida har xil mashqlar, qo'shiqlar aytish yaxshi natija beradi. Bunda xalq kuylaridan keng foydalanish mumkin. Kanon uslubida ko'shiq aytish, kelgusida ko'p ovozli ashula aytish masalalarini rivojlantirishga zamin yaratadi. Masalan, o'zbek xalq qo'shiqlaridan «Oq terakmi, ko'k terak» kabilarni kanon uslubida kuylash ko'zlangan natija berishi mumkin.

Moderato ♩=80

I
mp Оқ те - рак - ми қўк те - рак, Биз - дан сиз - га ким ке - рак?
 Оқ те - рак - ми қўк те - рак,

II
 Жаъж-жи қиз - ги - на ке - рак Жаъж-жи қиз - ги - на ке - рак.
 Биз - дан сиз - га ким ке - рак?

To'liq ikki ovozlik qo'shiq kichkintoylar xori uchun murakkab hisoblanadi. Shu boisdan ham kichkintoylar xori jamoasida ikki ovozli qo'shiq aytish dastavval ikki ovozlilik elementiga ega bo'lgan qo'shiqlardan boshlab tavsiya etiladi. Bu masalaning yechimini izlashda ushbu namunadan foydalansa ham bo'ladi.

I
 Мен о ча ман
 Мен о - ча - ман э - шик-ни кенго - ча - ман э - шик - ни.

II
 ля ля ля ля ля до до до до до ми ми ми
 ля ля ля ля до до до до ми ми ми ми ми

Ikki ovozli asar ustida ishlash uslubiyoti har xil ko'rinishga ega. Ayrim mutaxassislar qo'shiq o'rgatishni ikkinchi ovoz kuyidan boshlashni tavsiya qiladilar. Binobarin, asarning yetakchi kuyini yaxshi o'rganmay turib, ikkinchi ovoz ohangini o'rganish qiyingina bo'lib qolmay, masalani sun'iy ravishda murakkablashtiradi. Shuning uchun ikki ovozlik qo'shiq o'rganilganda, asosiy kuy bilan (ya'ni birinchi ovoz kuyi bilan) boshlash maqsadga muvofiqdir. Ikkinchi

ovoz xonandalari qo'shiqning asosiy kuyini yaxshi anglab olganlaridan so'ng o'z guruhlarini (ikkinchi ovoz ohangini) o'zlashtirish ancha yengil bo'ladi.

Ijro davomida har ikkala ovozning uzviy sof intonatsiya, ansambl birligiga va xor ohangini boshqa elementlariga e'tiborni kuchaytirib borishi lozim. Xor rahbarining olib boradigan barcha ishlari bolalarni musiqa tinglashga, uni tushuna bilishga va sezishga o'rgatish, ularning badiiy havasini uyg'otishga doimo e'tiborni qaratgan holda bajarilishi kerak. Rahbar mashg'ulotlarni doimo qiziqarli qilib olib borishi zarur. Qatnashchilarda qiziqish uyg'onganda mashg'ulotlarda ijodiy faollik sezila boshlaydi va xor jamoasi o'zining ijodiy ishida ma'lum muvaffaqiyatlarga erishadi.

O'SMIRLAR OVOZINI TARBIYALASH VA RIVOJLANTIRISH

11-18 yosh o'smirlarning organizmida ularning butun hayotiy faoliyatlariga ta'sir etuvchi katta anatomik-fiziologik o'zgarishlar sodir bo'ladi. Uning ovoz apparatida ham murakkab jarayonlari yuz beradi. Ovoz apparatining shakli bola organizmidagi alohida a'zolarining o'sishi bilan bog'liq. Ayniqsa, bunday hol o'g'il bolalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ularning ovoz bog'lamlari uzunasiga kengayadi, eniga esa, odatda o'zgarmaydi. Bo'g'iz tez o'sadi. Ayni paytda, xiqildoq ostining o'smay qolish hollari ham tez-tez uchrab turadi. Bunday hollarning paydo bo'lishi nafas olish organlari va bo'g'iz faoliyatining buzilishi bilan bog'liqdir.

Shunday hodisalarni qiz bolalarda ham kuzatish mumkin, lekin o'g'il bolalarda bo'lganidek aniq shaklda emas. Mutatsiya davrining xarakterli tomonlaridan hisoblangan bo'g'izning tez o'sishi ovoz rivojlanishdagi birmuncha murakkab va xavfli payt hisoblanadi. Ovoz apparati 15 yoshdan 18 yoshgacha sekinlik bilan shakllanib boradi. 19 yoshda uning rivojlanishi asosan to'xtaydi. 11 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan butun davrni uchta bosqichga ajratish mumkin:

1. 11-13 yosh – balog'atga yetish arafasi, ovoz apparatida hech qanday katta o'zgarishlar bo'lmaydi.

2. 13-15 yosh – Mutatsiya davri (balogʻat yoshining boshlanishi) Keyingi yillarda balogʻat yoshining boshlanishi bir muncha ertaroq sodir boʻlish hollari ham uchrab turadi. Ayrim hollarda 11 yoshdan balogʻat yoshiga yetgan bolalar ham uchraydi

3. 15-18 yosh – balogʻatga yetish, boʻgʻiz va butun ovoz apparati rivojlangan va shakllangan bosqich.

Bu bosqichlarning har biri oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlib, ularni xor rahbari yaxshi bilishi lozim. Bolalar organizmi favqulotda xilma-xil rivojlanadi. Mutatsiya davrida u yoki bu alomatlarini paydo boʻlish muddatlari ham turlicha. SHu tufayli xor jamoasida har bir bolaga alohida munosabatda boʻlish lozim. Mutatsiya davrining yaqinlashib qolganini aniqlash juda qiyin. Odatda Mutatsiya arafasida bolaning ovozi sezilarli ravishda tiniqlashadi, kuchga toʻladi. Biroq bola tez orada avval osonlik bilan ijro etgan diapazonning yuqori tovushlarini endilikda zoʻriqish bilan aytadigan boʻlib qoladi. Ular tez–tez ohangni buzib, notoʻgʻri ashula ayta boshlaydi. Ovoz bir xilligi, yoqimlilik, jarangdorligi yoʻqoladi. Ovoz diapazonida sezilarli oʻzgarishlar sodir boʻladi. Qizlarda bir-ikki pardaga pasayadi, oʻgʻil bolalarda esa bir oktava va undan koʻp darajada pasayadi. Boʻgʻizning yalligʻlanishi, silliq moddaning koʻpayishi, nafas olish funksiyasining buzilishi baʼzan ovozning yoʻqolishiga olib keladi. Bu ayniqsa, oʻgʻil bolalar uchun xos boʻlsada, lekin qiz bolalarda ham kam boʻlsa-da uchrab turadi.

Mutatsiya davri oʻgʻil bolalarda 6-9 oydan 2-3 yilgacha davom etadi. Qiz bolalarda uzoq vaqt davom etmasada, 15-16 yoshda takrorlanishi yoki shu yoshda birinchi marta boshlanishi mumkin.

Mutatsiya arafasida muntazam ashula aytish bilan shugʻullanish ovozning birmuncha silliq, bir tekis oʻzgarishiga va xatto Mutatsiya davrida ham ashula aytaverish imkonini beradi. Mabodo, Mutatsiya oʻtkir holatda namoyon boʻlsa maʼlum davrgacha mashgʻulotni toʻxtatib turishga toʻgʻri keladi. Mutatsiya davrida vrach-foniatorga murojaat qilish juda muhim. Bu davrda vokal mashgʻulotlarining vaqtini qisqartirib, baland tovushda kuylatishni bir oz kamaytirishga toʻgʻri keladi. Toliqishning birinchi alomatlari koʻzga tashlanganda mashgʻulotni toʻxtatish kerak

bo‘ladi. Bularni xor rahbari bilishi va bolalarga ham tayinlashi zarur. Mabodo, Mutatsiya davrida ashula aytish butunlay to‘xtatib qo‘yilsa, tovush chiqaruvchi organlarda yo‘lga qo‘yilgan kordinatsiyalarning yo‘qolishiga olib keladi. Aksincha, muntazam ravishda chegaralangan vaqtda ashula aytish davom ettirilsa, ana shu kordinatsiyalar saqlanib qoladi va mustahkamlanadi. O‘g‘il bolalar Mutatsiya arafasida ashula aytish bilan muntazam shug‘ullanib borsalar, Mutatsiya silliq va sezilmay o‘tishi mumkin. Ular ovozini yetarli darajada boshqarib, o‘zlariga qulay tovushlarni tanlab, kuylashlari mumkin. Odatda, bunday vaqtda diskant altlar partiyasiga o‘tadi. Muntazam ravishda olib boriladigan mashg‘ulotlar jarayonida ovoz bog‘lamlarining o‘sishi notekis bo‘lsada, diapazonini kengaytirishda ehtiyot bo‘lish lozim. O‘smir yoshdagi bolalarning diapazoni: birinchi ovoz (soprano, diskantlar) birinchi okatavadagi Do-Re notalaridan ikkinchi oktavaning Fa-Sol notalarigacha kengayadi, ikkinchi ovoz (altlar) kichik oktavadagi Lya-Si notasidan ikkinchi oktavadagi Do-Re notalarigacha kengayadi. Ayrim bolalar ovozining diapazoni birmuncha katta (birinchi ovozda 2 oktava Lya notasigacha, ikkinchi ovozlarda esa kichik oktavadagi Sol notasigacha) bo‘lishi mumkin. Albatta, diapazonning chetki tovushlari ashula aytish uchun noqulay, ulardan foydalanish ba‘zan salbiy ta‘sir ko‘rsatishi ham mumkin. Birinchi ovozlar uchun diapazonning bir muncha qulay qismi 1-oktavadagi Sol notasidan 2-oktavadagi Mi notasigacha, ikkinchi ovozlar uchun esa 1-oktavadagi Re notasidan Si notasigacha bo‘lgan qismlar ma‘qul.

Agar qo‘shiqda diapazonning yuqori tovushlari tez-tez takrorlansa, demak, asarning tessiturasida baland, agar past tovushlar ko‘p uchrasa, asarning tessiturasida past hisoblanadi. Asarning past yoki baland tessiturasida ijro etish, sun‘iy aytishga olib keladi, bola ovoziga salbiy ta‘sir etadi. Ana shuning uchun ham, xor rahbari asar tanlaganda tessitura qulayliklarini nazarda tutmog‘i kerak.

O‘smir yoshda o‘g‘il bolalarda ham, qiz bolalarda ham tovush chiqarish mexanizmining farqi aniq bilinadi. Qiz bolalarda diapazonning asosiy qismini markaziy registr (Registr – ovoz diapazonining bir qismi. Ovoz pastki yoki ko‘krak registri, yuqori (yoki bosh registr-falset) va aralash registr-larga ega bo‘ladi.) tashkil

etadi. Shu registr tabiatan aralash tovush chiqarishga moslashgan. Sof ko'krak va yuqori sado faqat chetki notalardagina tinglanadi. O'g'il bolalarda esa aralash sado sun'iy yo'l bilan chiqariladi. Shu tufayli ham ularning ko'pchiligi cheklangan diapazonga ega bo'lishadi., chunki, ashula aytish paytida ko'proq ko'krak registrdan foydalanishadi. Asosiy va aralash registrdan tovush chiqarishni o'rganib olishgandan keyingina ular o'z diapazonlarini kengaytiradilar va birinchi ovozlar safiga o'tishadi.

Qiz bolalar ovozi tabiatan markaziy (o'rta) registrga ega bo'ladi. Bunday hol ovoz diapazonining barcha notalarini tekis chiqishiga imkon beradi.

O'g'il bolalarda bunday registrda kuylash birmuncha murakkabdir. Bu borada o'ziga xos turli ovoz mashqlari bilan o'g'il bolalarda ham shu registrda ko'nikma hosil qilish mumkin.

Bolalar ovozini tarbiyalashda aralash ovoz turini takomillashtirib borish katta ahamiyatga ega. Bu ovozning mayin chiqishiga, registrdan registrga o'tishni osonlashtirishga, diapazonning barcha notalarida bir tekisda kuylashga yordam beradi.

Yuqori ovozli qiz bolalarda ko'krak registrdan o'rta registrga o'tish notasi 1-oktavaning Mi-fa-fa diez pardalari hisoblanadi, o'rta registrdan bosh registrga o'tish notasi esa 2-oktavaning Mi-fa-fa diez notalari hisoblanadi. Past ovozlarda esa o'tish notalari 1-oktavaning notalari, o'rta registrdan bosh registrga o'tish notalari 2-oktavaning Do-Re notalari hisoblanadi. o'g'il bolalarda ikkita registr bo'lganligi tufayli, bosh sadolariga olib boruvchi tovushlar o'tish notalari hisoblanadi. Masalan, diskant-sopranolarda 2-oktavaning Mi-fa-fa diez notalari, altlarda esa 1-oktavaning Si 2-oktava Do notalari hisoblanadi.

O'smir yoshdagi bolalarda ko'krak registrdan o'z o'rnida foydalanish lozimligini rahbar yaxshi bilishi kerak. Chunki ko'krak registrda keragidan ortiqcha foydalanilganda bola ovozini baqiroq qilib qo'yish mumkin. Ovoz kuchi diapazon bilan bevosita aloqada bo'ladi. Diapazonning turli qismlaridan ma'lum bir ovoz kuchliligini talab qilish mumkin. Aks holda ovozga qattiq zarar yetishi mumkin.

Bola ovozinig kuchli tiklanish davrida baland bo'lmaydi. Zero, buning unchalik ahamiyati ham yo'q. Bola ovozinig go'zalligi uning jarangdorligi, yengilligi, soddaligida. Ovozning tabiiy kuchi yordamida jaranglikka, sadolarning jozibadorligiga, yoqimlilikiga erisha borib, bu bilan rahbar bola ovozinig rivojlanishini ta'minlaydi. Bola ovozinig eng baland sadosiga o'rtacha kuch bilan erishiladi.

Ovoz jarangdorligi ko'p hollarda tembrga (ovoz tusi va chiroyiga) bog'liq bo'ladi. O'smir yoshda olib boriladigan muntazam va to'g'ri ashula aytish jarayonida tembr o'sha ovozning o'zigagina xos bo'lgan sifatlarga ega bo'lib boradi. Tembrni to'g'ri tarbiyalash, ayni paytda, bolalarni diapazonning turli qismlarida unli tovushlarni to'g'ri va jarangdor ijro etishga o'rgatish demakdir. Tembr ovozinig o'ziga xos bebaho xususiyati, uni tarbiyalash va shakllantirish. Tembr sifatiga ikki yo'l bilan ta'sir etiladi. Birinchisi – registrni (ko'krak va bosh registrnlarni) almashtira borib va ovoz pardalarini o'zgartira borish orqali, ikkinchisi esa tovushni kuchaytiruvchi bo'shliq (xiqildoq, og'iz) hajmini o'zgartirish yo'li bilan ta'sir etish mumkin.

Ovozni to'g'ri rivojlantirish uchun u qaysi guruhga mansub ekanligini oldindan aniqlash muhim. Buning uchun rahbar u yoki bu tipdagi ovozni sifatlovchi xususiyatlarini yaxshi bilishi kerak. Birinchi soprano guruhida yuqori registri jarangdor va harakatchan ovozli bolalarni ajratish mumkin. Birinchi soprano diapazoni quyidagicha:

1-oktavaning Do-Re notalaridan 2-oktavaning Sol-Lya notasigacha bo'ladi.

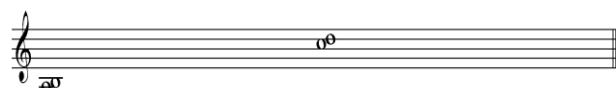
Ovozning butun hajmini odatda uch (quyi, o'rta, yuqori) tessitura registrlariga ajratiladi (bularni ko'krak, o'rta va bosh registrlar bilan almashtirish kerak emas). Quyi registr barcha guruhlarda xira, yuqori registrda esa - tarang bo'ladi. Ovozning eng yaxshi sifatlari, odatda, o'rta registrda namoyon bo'ladi. Birinchi sopranolar diapazoni:

Ikkinchi soprano diapazonining yuqori qismida birmuncha xira eshitiladi, biroq ularning oʻrta registri birmuncha shirali va jonli boʻladi.

Birinchi altlar diapozonining jarangdorligi bilan ajralib turadi.

Ikkinchi altlar esa diapazonning quyi qismida birinchisiga nisbatan birmuncha yumshoq jarangi bilan ajralib turadi. Bu guruhda, odatda Mutatsiya davri boshlanayotgan bolalar ashula aytishadi.

Ikkinchi altlar diapazoni:

Biroq ovozni faqat diapazon boʻyicha qaysi guruhga mansubligini aniqlash qiyin. Quyidagi tartibda aniqlansa, birmuncha toʻgʻri boʻladi. Rahbar taxminiy (tabiiy ovozning oʻziga xos alomatlarini ifoda etuvchi bir qator tovushlarning jaranglagan paytini) notalar oraligʻini topib, diapazonni va tembrni, shuningdek oʻtish notalarini va ovozning qanday tessituraga xos ekanligini aniqlaydi.

Mabodo, taxminiy zona (maʼlum tovushlar orligʻi) 1-oktavaning Fa-Sol notalari oraligʻida joylashgan boʻlsa, tembr jarangdor boʻlib, oʻtish (oraliq) notalari 2-oktavaning Do-Re notalari boʻladi. Birmuncha qulay diapazon 1-oktavaning Re-Si notalari atrofida boʻladi. Bunday ovoz xususiyatiga ega boʻlgan bolalar alt guruhiga qabul qilinadi. Mabodo, taxminiy zona 1-oktavaning Si notasi 2-oktavaning Do notasi oraligʻida joylashgan boʻlsa, tembr yengil, yorqin jaranglaydi. 2-oktavaning Mi-Fa notalari oʻtish (oraliq) notalari hisoblanib, bunday ovozlarni soprano va diskantlarga mansub deyish mumkin. SHunday qilib, ovozni

shakllanishi o'smir yoshida juda murakkab bo'ladi. Shuning uchun rahbarlarning har bir ishtirokchisiga nisbatan diqqat e'tiborli va sezgirligi ishning muvaffaqiyati uchun zaruriy shart hisoblanadi.

XULOSA

Umumiy ta'lim maktablarida musiqa ta'limi va tarbiyasining asosiy maqsadi maktab o'quvchilariga musiqa san'atini go'zallik qonunlari asosida o'rganish malakasini singdirish va ularda musiqa madaniyatini tarkib topdirishdan iboratdir. Mazkur maqsad va vazifalarni amalga oshirish Xor raxbarining professional va axloqiy qiyofasiga bog'liq. Har qanday san'atkor ham maktabda musiqa darslarini olib bora olmaydi. Buning uchun musiqa Xor raxbarisi o'z kasbiga va o'quvchilariga mexr qo'ygan madaniyatli, keng dunyoqarashga ega bo'lgan shaxs bo'lmog'i lozim. U xor va xorshunoslik, raxbarlik, pedagogika psixologiya, bolalar fiziologiyasi, nafasat va nafasat nazariyasi, musiqa nazariyasining amaliy sohalaridan, musiqa o'qitish metodikasi fanlaridan chuqur bilimga ega bo'lmog'i lozim. U dasturga turli vokal va musiqiy xususiyatga ega bo'lgan qo'shiqlar kiritadi. Vokal-xor ishlari yuzasidan ularning har biri ma'lum malakalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Xor raxbarining tanlagan musiqa asarlarini (xor bo'lib qo'shiq aytish va tinglash uchun) muayan bir tartibga solar ekan o'quvchilarning ovoz hajmi (ovoz diapozoni) ishtiyoq va zavqi, musiqa va qo'shiq soxasidagi tayyorgarligini e'tiborga olish zarur. O'quvchilarga musiqiy tarbiya berishning negizi xor bo'lib qo'shiq aytishdir, chunki musiqaga bo'lgan qobiliyatni o'stirish, musiqa san'atiga bo'lgan mehr va qiziqishni oshira borish vazifasi o'quvchilarning o'z faoliyati jarayonida muaffaqiyatli bajariladi. O'quvchilarning quyi sinflarda olgan vokal-xor malakalari takomillashadi, bu malakalar qo'shiqning to'g'ri va ta'sirli aytilishini ta'minlaydi, bolalar ovozining yaxshilanishiga va parvarish qilinishiga yordam beradi. Diktsiyaning aniq va ravshanligi qo'shiqning tutunarli bo'lishiga yordam berib, uning badiiy obraz bilan aniq va mazmunli ijro etilishiga ko'maklashadi. Yuqorida ko'rsatilgan elementlarning har biri hamma sinflardagi qo'shiq aytish ishining mazmuning kiradi va asta – sekin mustahkamlanib sifati o'zgarib, murakkab qo'shiq repertuarida rivojlanadi. Ba'zi musiqiy o'quvi bo'sh bo'lgan bolalar uchun darsdan keyin alohida ,yakka tartibda

shugʻillanib topshiriqlar beriladi va ovozlari sozlanib, qoʻshiqlar alohida oʻrganiladi.

Shu tariqa, xamma oʻquvchilarni musiqaga qiziqishi, qoʻshiq kuylashi, musiqa qobiliyati, musiqa uquvi bir xilda oshib boradi va hamma bilan birgalikda qoʻshiq kuylash koʻnikma va malakalari hosil boʻladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. “Ta’lim to’g’risida”gi qonun.1997 yil.
2. “Qadrlar tayyorlash Milliy dasturi”, 1997 yil.
3. Akbarov I.A. “Musiqalug’ati”. -Toshkent: 1987 y.
4. D.Omonullaev. O‘zbekiston Respublikasi umumta’lim maktablarida musiqalata’lim tarbiyasi konsepsiyasi. Toshkent: -1995 yil
5. Ruziev Sh. “Xorshunoslik”.-Toshkent 1997y.
6. A.Gudkova, A.B.Vasileva “Qo’shiq darslari metodikasi”,-Toshkent: 1993y
Sharafieva N. S. “Xorshunoslik”. -Toshkent: 1991 y.
7. O.Berdieva, “Ta’lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalar”. “Xalk. ta’limi” jurnali, 2003 yil, 1-son
8. X.Xaydarova. “O‘quvchiga qo‘yiladigan talablar”, “Xalk ta’limi” jurnali, 2003 yil, 4-son
9. B. Forberman, R. Musina, F. Jumabaeva. “Oliy o‘quv yurtlarida o‘qitishning zamonaviy usullari”, -Toshkent: 2002 y.
10. N.Soliev, A. Umarov. “Musiqasavodi alifbosi”ni o‘qitish bo‘yicha o‘quv uslubiy qo‘llanma,-Toshkent:, 2003
11. H.Nurmatov va boshqalar. «Musiqa». Umumta’lim maktablari 1-sinf uchun darslik. -T., «G‘.G‘ulom» nashriyoti. 2006 yil.
- 12.Работа с детским хором. Сб. статей. М., 1991
- 13.Романовский Н.В. Хоровой словарь. Л., 1990
- 14.Ro‘ziev SH. Havaskorlik xori bilan ishlash metodikasi. T., 1993
- 15.Соколов В.Г. Работа с хором. М. 1993
- 16.Чабанный В.Ф. Самодеятельный хоровой коллектив. Организация творческого процесса. Л., 1990
- 17.Шамина Л.В. Работа с самодеятельным хоровым коллективом. М., 1991
- 18.Qodirov R.G‘. Boshlang‘ich maktabda ko‘p ovozli kuylash. T., 1997
19. Jabborov A.H. O‘zbekiston bastakorlari va musiqashunoslari. T., “Yangi asr avlodi”. 2004
20. Sharafieva N.S. Xor sinfi. Musiqa nashriyoti. T., 2005

ILOVALAR

VOKAL XOR MASHQLARI

1. Mashqlar shoshilmasdan, cho‘ziq, bir nafasda ijro etiladi. Oxirgi tovush zanjirsimon nafasda cho‘zilib turiladi va xormeyster ishorasiga qarab to‘xtatiladi.

Turli unli tovushlardan iborat bo‘g‘inlar bir xil va yuqori pozitsiyada jaranglashini kuzatish lozim.

Mo - - - -
 My - - - -
 Mu - - - -
 Mə - - - -

2. Bir tovushdan musiqiy talaffuzning aniqligini yaxshilash uchun mo‘ljallangan mashqlar tovushni cho‘ziqligi va yengilligini ta‘min etadi.

Ma Mə mu mo my Ma Ma Mə mu mo my Ma
 Mu Mə ma mo my mu mu Mə ma mo my mu

3. Zanjirsimon nafas olish usulini paydo qilish uchun mashqlar. Mashqlar yopiq va turlicha unli tovushlar bilan bajariladi. Rahbar o‘z istagi bilan tovush kuchini o‘zgartirishi mumkin. Masalan:

M (ётиқ овозда)
 O - - - -
 y - - - -

4. Keng nafasni rivojlantirish, jag‘ mashqlarini yumshatish, «i», «ya» tovushlari kabi unlilarni to‘g‘ri shakllanishi uchun mashqlar.

mi - - - - я - - - - mi - - - - я - - - -

5. Keng nafasni rivojlantirish uchun mashqlar.

Do major gammasini yuqoridan pastga ijro etish. Asosi «Do» toni yangi tovush bilan almashtirish rahbarga yuqori pozitsiyadagi ko'nikmalarni o'rgatishda yordam beradi. YUqori tovush o'z navbatida past tovush singari bir nafasda ijro etilmaydi.

Bu o'rinda pastki registrdan tovushni yuqori pozitsiyada musiqiy talaffuz bilan ijro etish kerak. Bunda quyi pardani yuqori pozitsiyada ijro etish bilan ta'minlanadi.

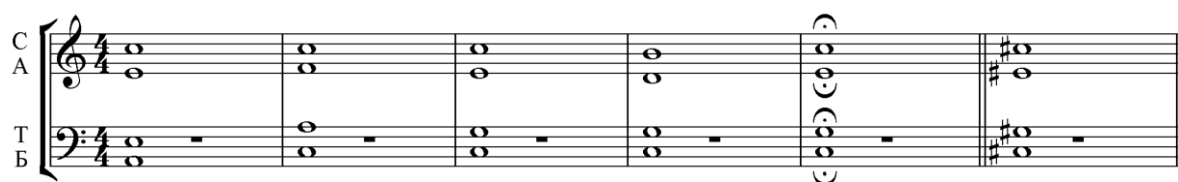

6. Kuylash vaqtida < va > ko'nikmalarning almashuvi xonandalar ovozining ravonligi, harakatchanligi va yengiligini uyg'unlashuviga yordam beradi. Sakkiztalik notalarni **staccato** ko'nikmalari bilan ijro etganda nafas tekis bo'lishi lozim.

7. Keng nafasni rivojlantirish va musiqiy talaffuzning sofliğini yaxshilash uchun mashqlar.

Ikki qismdan iborat mashq: MA, MO, MI va ME, MU, MA bir nafasda ijro etiladi.

12. Artikulyatsiya apparatining mushaklarini bo'shatish va xonanda lablarining faoliyatini oshirish uchun mashqlar.

Xor sozi ustida ishlash

Xor sozi - bu interval va akkordlarning to'g'ri, sof musiqiy talaffuz etishdir. Xor ishtirokchilarining intervallarni tiniq, sof ijro etish **melodik** (gorizontal) soz, interval va akkordlarni birgalikda ijro etish esa - **garmonik** (vertikal) soz deb ataladi. "Kichik yoshdagi bolalar xori" bo'limida soz ustida ishlash masalalari aniq ko'rsatilgan. Xor sozi ustida olib boriladigan ishlar xonandalarning musiqaviy va ashula aytish ko'nikmalariga oid eshitish qobiliyatlarini rivojlantirish usullari bilan yaqin bog'langan.

Musiqaviy eshitish qobiliyati - bu berilgan kuyni aniq, ravshan qaytara bilish. Ashula aytish ko'nikmalariga oid eshitish qobiliyati esa bu tovushni paydo bo'lish shakllari, yuqori pozitsiyadagi kuylash va ovoz tusini to'g'ri ifodalash.

Ashula aytish ko'nikmalariga oid eshitish qobiliyatini rivojlanishiga qo'shiq aytish va solfedjio mashqlarini bajarish orqali erishish mumkin.

Buning uchun mashqlar sifatida musiqa namunalarini quyidagicha kuylash juda foydali. Xor rahbari yosh xonandalardan mashqning birinchi qismini ijro etishni iltimos qiladi. Keyingi qismining kuyini esa rahbarning ko'rsatmasi bilan ovoz chiqarmasdan (ichida) ijro etishni tasavvur qiladi va bir necha vaqtdan keyin rahbarning talabiga binoan to'liq ovoz bilan kuylashda davom etishadi. SHunday qilib, xonandalarning uyg'unlikda kuylash va ichki eshitish qobiliyati kuchayadi.

Masalan:

Vokal-xor jamoasi garmonik tovushlarni eshitish qobiliyati rivojlanishiga katta ahamiyat berishi lozim. Bunday imkoniyatlar ko'p ovozli asarlarni ijro etganda paydo bo'ladi.

Bir ovozli asarlarni yaxshi o'zlashtirgandan keyin xonandalarga ikki ovozli qo'shiqlar o'rgatiladi.

Ko'p ovozli ijrochilik malakalari rivojlangan sari mashqlar va asarlar dasturi ham murakkablashishi tavsiya etiladi.

Xor sozi ustida ishlash va tiniq chiqishi uchun xonandalarni to'g'ri ashula aytish san'atiga doir qonuniyat va qoidalarga rioya qilish ruhida tarbiyalash lozim. Bunda yaxshi nafasda, yuqori qo'shiqchilik pozitsiyasida kuylashni xonandalarga o'rgatiladi. Xor sozi asarlarning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq.

SHuning uchun soz ustida olib boriladigan ishlar har bir musiqaviy manbaga taalluqlidir. Ayrim asarlar noqulay tonalliklarda yozilgan bo'ladi. Bunday paytlarda rahbar asarni qulay tonalliklarga o'zgartirishi mumkin yoki

mashgʻulot davomida qulay tonallikda asar ustida ishlab, kontsertda esa oʻzini asl (original) tonallikda ijro etishi mumkin.

Garmonik sozning tiniqligi ovozlarni qulay sadolanishiga yordam beradi.

Xor guruhida bir necha marta qaytariladigan yoki choʻzimli tovushlar uchraganda ohangni uygʻunligiga ahamiyat berish lozim. Chunki bunday paytlarda ijrochilar kuylayotgan tonallik pardalaridan chiqib ketishlari mumkin.

Katta va kichik sekunda intervalining kuylash talaffuziga alohida eʼtibor beriladi. Rahbar gamma va intervallarni kuylashda musiqiy talaffuz qonunlariga rioya qilishi kerak.

Tez hamda sekin tempdagi asarlarni ijro etishda musiqiy talaffuzning uygʻunligiga erishish qiyin. Qoʻshiqlarda ohangdoshlik paydo boʻlishi uchun tez tempdagi asarlarni sekin tempda va aksincha sekin tempdagi asarlarni tez tempda oʻrgatish yaxshi natijalarga olib keladi. Asarlarning dinamik oʻzgarishi ham sozning sofliqiga oʻz taʼsirini koʻrsatadi. Kuchli va jarangdor ijro jarayonida eshitish qobiliyati nisbatan pasayadi, uygʻunsizlik paydo boʻladi. Ovoz hajmining yuqori qismlarida kuylash ham sozning tiniqligiga taʼsir koʻrsatadi. Rahbar shu qiyin joylarni bolalarga ovoz hajmini qulay qismlarida oʻrgatib, ijroda asarning asl nusxasiga amal qilishi tavsiya etiladi.

YAngi asarni oʻrganish davrida xonandalar oʻz xor partiyalarini yaxshi oʻzlashtirishlari kerak. Xonandalarni doimo joʻrsiz qoʻshiqlarni ijro etishga oʻrgatish kerak. Bu ularda musiqaviy va ashula aytish koʻnikmalariga oid eshitish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
I bob. BOLALAR VOKAL–XOR JAMOASINI TASHKIL ETISH....	12
1.1. UMUMTALIM MAKTABLARIDA XOR JAMOASINING MAQSAD VA VAZIFALARI.....	20
1.2. XOR DASTURLARINI SHAKLLANTIRISH USULLARI.....	27
II. BOB. BOLALAR OVOZINING YOSHIGA XOS XUSUSIYATLARI...	36
2.1. KICHKINTOYLAR XORI.....	42
2.2. O‘RTA YOSHDAGI BOLALAR XOR JAMOASI.....	59
2.3. UMUMTALIM MAKTABLARI XOR JAMOALARIGA QO‘SHIQ O‘RGATISH USLUBLARI.....	70
Xulosa.....	82
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	84
ILOVALAR.....	85